

Moskeeën gewaardeerd

---

*Een onderzoek naar het maatschappelijk rendement
van moskeeën in Nederland*

Ir. Jaap van der Sar
Drs. Roos Lombo -Visser
Dr. Welmoet Boender

Stichting Oikos
Postbus 19170
3501 DD Utrecht
Tel (030) 236 15 00
Fax (030) 236 49 03
E-mail info@stichtingoikos.nl
Website www.stichtingoikos.nl

Inhoudsopgave

	<i>Woord vooraf</i>	2
	<i>samenvatting</i>	3
1	<i>inleiding</i>	4
1.1	Aanleiding, doel en relevantie	4
1.2	Opbouw van het rapport	6
2	<i>maatschappelijk rendement: wat bedoelen we?</i>	7
2.1	Maatschappelijk rendement: begrippenkader	7
2.2	Grenzen en beperkingen methodiek	8
2.3	Moskeeën in nederland	10
3	<i>onderzoeksopzet</i>	14
3.1	Bepaling te onderzoeken moskeeën	14
3.2	Vrijwilligers	14
3.3	Respons	14
3.4	Interviews	15
3.5	Verwerking van de gegevens	16
4	<i>activiteiten van moskeeën en hun maatschappelijk rendement</i>	17
4.1	Religieuze activiteiten	17
4.2	Sociaal-culturele activiteiten	18
4.3	Educatieve activiteiten en voorlichting	18
4.4	Individuele hulpverlening	19
4.5	Charitatieve en humanitaire activiteiten	20
4.6	Sportieve en recreatieve activiteiten	21
4.7	Interculturele en interreligieuze activiteiten	22
4.8	Beleid	22
4.9	Beheer	23
5	<i>discussie resultaten</i>	24
5.1	Uren en ruilwaarde	24
5.2	Onderzoeken vergeleken	26
5.3	Extrapolatie naar alle moskeeën in nederland	28

6	<i>conclusies</i>	30
6.1	Het onderzoek uitgevoerd	30
6.2	Resultaten	31
6.3	Slot	31

Bijlagen

<i>Bijlage 1</i>	<i>interviewers en opdrachtgevers</i>	33
<i>Bijlage 2</i>	<i>lijst van onderzochte moskeeën</i>	34
<i>Bijlage 3</i>	<i>verwerking van de gegevens</i>	35
<i>Bijlage 4</i>	<i>prijsstelling en inschatting van het maatschappelijk rendement van werkzaamheden</i>	36
<i>Bijlage 5</i>	<i>referenties</i>	38

Woord vooraf

'Moskeeën gewaardeerd', een onderzoek naar het maatschappelijk rendement van moskeeën in Nederland is in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties door Stichting Oikos uitgevoerd. De uitkomsten van deze studie zijn relevant in het kader van de - soms felle- maatschappelijke en politieke discussies over de rol van moskeeën in het maatschappelijk middenveld en voor het debat over de mogelijkheid dat de overheid bepaalde sociaal-culturele en educatieve activiteiten van moskeeorganisaties (financieel) faciliteert.

Van de 16 onderzochte moskeeën is het maatschappelijk rendement in beeld gebracht aan de hand van de inventarisatie van alle activiteiten die zij ontplooiën en de tijd die zowel vrijwilligers als betaalde krachten daarin investeren.

Dit onderzoek volgt in een reeks van eerdere onderzoeken naar het maatschappelijk rendement van Migrantenkerken in de Gemeente Den Haag en het maatschappelijk rendement van Protestantse wijkgemeenten in de Gemeente Utrecht en Apeldoorn. De uitkomsten van dit onderzoek zijn vergelijkbaar met de uitkomsten van het maatschappelijk rendement van deze andere religieuze organisaties¹.

Het verkennende onderzoek geeft het ministerie van Binnenlandse Zaken meer inzicht over wat er feitelijk gebeurt binnen moskeeën. Het geeft tegelijkertijd een indruk van de maatschappelijke betekenis van die activiteiten. Deze inzichten kunnen niet enkel dit departement tot nut zijn, maar bieden tevens input voor een maatschappelijke discussie over de plek van kerkgenootschappen in de maatschappij.

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Kenniseenheid
Den Haag, oktober 2008.

1 Zie paragraaf 1.1.

Samenvatting

De 475 moskeeën, die Nederland op dit moment rijk is, besparen de rest van de Nederlandse samenleving in hun rollen van donateur en belastingbetaler jaarlijks een bedrag van ruim € 150 miljoen. Dat is één van de conclusies uit het onderzoek naar het maatschappelijk rendement van moskeeën in Nederland.

Het rapport 'Moskeeën gewaardeerd' doet verslag van een onderzoek naar het maatschappelijk rendement van moskeeën in Nederland. In totaal zijn 16 moskeeën onderzocht. Het maatschappelijk rendement van deze 16 moskeeën wordt in beeld gebracht door alle activiteiten die zij ontplooiën en de tijd die zowel vrijwilligers als betaalde krachten daarin investeren, te inventariseren. Voor elke activiteit is vervolgens bekeken of andere groepen en instanties in de Nederlandse samenleving een soortgelijke activiteit in hun officiële takenpakket hebben. Daarbij valt te denken aan het Algemeen Maatschappelijk Werk, de Thuiszorg, de Sociale Dienst maar ook aan de schuldhulpverlening en jeugd- en buurthuizen.

In de 16 onderzochte moskeeën blijken professionals en vrijwilligers in totaal in 2007 ruim 270.000 uur besteed te hebben. Daarbij gaat het om uren van mensen die een activiteit mogelijk maken – niet om de uren van degenen die de activiteit bijwonen. Al dat werk heeft een prijs waarbij de hoogte afhangt van de aard van het werk. Voorbeelden zijn het verzorgen van taallessen, het organiseren van een voorlichtingsavond of een inloopspreekuur voor opvoedingszaken, een koffieochtend voor vrouwen, het doorverwijzen van mensen naar officiële instanties of het organiseren van een voetbaltoernooi. Als al dit werk betaald zou worden volgens de systematiek die is toegepast bij de Thuiszorg, dan zou hiermee een bedrag van ruim € 10 miljoen gemoeid zijn. Kijken we alleen naar het werk dat een equivalent heeft in een andere organisatie, dan komt het zo uitgespaarde bedrag neer op ruim € 5,2 miljoen. Dit bedrag noemen we het maatschappelijk rendement. Hier staat een investering van de overheid of uitkeringsinstantie tegenover van ca € 200.000 via gesubsidieerde (ID-) banen in de onderzochte moskeeën.

Wordt deze berekening doorgetrokken naar de in totaal 475 moskeeën in Nederland, dan komt het uitgespaarde bedrag op ruim € 150 miljoen – het maatschappelijk rendement van moskeeën in Nederland. Bij de

berekeningstechniek, die in het rapport wordt verantwoord, is (voor zover nodig) gewerkt met aannames en schattingen die eerder te laag dan te hoog zullen uitpakken op het eindresultaat.

De activiteiten van de moskeeën zijn veelzijdig. Zij hebben een groot maatschappelijk rendement. De inventarisatie van de werkzaamheden vanuit de moskeeën geeft ook aan dat het werk heel breed van aard en oriëntatie is. Daarmee blijken moskeeën concentratiepunten van activiteiten en van sociale netwerken te zijn, waarmee de interactie met en integratie in de rest van de samenleving goed vorm krijgt. Voor een aantal leden van de moskeegemeenschap zal dit de eerste stap tot integratie zijn. Inzicht in dit soort van processen en activiteiten is relevant voor uiteenlopende mensen binnen en buiten deze gemeenschappen. Dat hebben de moskeeën gemeen met groepen waarvan eerder het maatschappelijk rendement is bepaald, zoals de protestantse wijkgemeenten in Utrecht en migrantenkerken in Den Haag. Verschillen in uitkomsten vinden een verklaring in de grootte van de verschillende groepen die zijn onderzocht en in de mate waarin deze groepen al 'geaard' zijn in de Nederlandse samenleving, hetgeen er toe leidt dat deze meer registraties voorhanden hebben..

Het onderzoek is uitgevoerd in opdracht van de Kenniseenheid van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK). Uitvoerder was Stichting Oikos te Utrecht, die de meettechniek heeft ontwikkeld.

Het Contactorgaan Moslims en Overheid (CMO) heeft afzonderlijk en onafhankelijk van het Ministerie van BZK zijn interesse uitgesproken in de opzet en uitkomsten van dit onderzoek.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding, doel en relevantie

Sinds 2003 doet Stichting Oikos onderzoek naar het maatschappelijk rendement van vrijwilligersorganisaties. De bedoeling van dergelijk onderzoek is om in beeld te brengen welke kosten de rest van de samenleving (overheid, bedrijven, non-profitorganisaties) uitspaart vanwege activiteiten van organisaties waar de vrijwilligers (en de daar ook werkzame professionals) actief zijn.

Tot nu toe heeft Oikos de methodiek toegepast op religieuze organisaties. In 2003 vond onderzoek plaats naar het maatschappelijk rendement van enkele Protestantse wijkgemeenten in Apeldoorn.² In 2004 is het maatschappelijk rendement van alle Protestantse wijkgemeenten in de stad Utrecht bepaald.³ In 2006 is het verslag gepubliceerd van het onderzoek dat is uitgevoerd onder migrantenkerken in Den Haag. Daartoe werd een deel van het eerder ontwikkelde materiaal aangepast aan de specifieke kenmerken en het taalgebruik in migrantenkerken.⁴

Deze onderzoeksreeks wordt nu uitgebreid met een studie naar het maatschappelijk rendement van moskeeën in Nederland. De opdracht hiertoe is gegeven door de Kenniseenheid van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK). De Kenniseenheid verzamelt en interpreteert gegevens, die aan de basis staan van toekomstig beleid van de regering. Voor het ministerie van BZK is het van belang zicht te hebben op diverse processen in de samenleving. De wijze waarop vanuit moskeeën uiting wordt gegeven aan maatschappelijke functies en taken is daar één van. De onderzoeksmethodiek, zoals ontwikkeld door Stichting Oikos, biedt daarbij voor het ministerie een nieuwe mogelijkheid extra kennis te verwerven.

- 2 Jaap van der Sar, Tom Schoemaker, De Hofstad: een cadeautje aan de samenleving. Stichting Oikos, Utrecht 2003.
- 3 J. van der Sar, Van Hartel! Onderzoek naar het maatschappelijk rendement van de Protestantse Gemeente in Utrecht. Stichting Oikos, Utrecht, 2004.
- 4 Jaap van der Sar en Roos Visser, Gratis en waardevol. Rol, positie en maatschappelijk rendement van migrantenkerken in Den Haag. Stichting Oikos, Utrecht, 2006.

Stichting Oikos heeft voor het Ministerie van BZK de rendementsbepaling uitgevoerd waarbij de onafhankelijkheid van de onderzoekers is gewaarborgd door daartoe vastgelegde afspraken. Deel van de afspraken is dat Oikos op basis van eigen criteria de moskeeën heeft geselecteerd. Ook is Oikos geheel autonoom geweest in en verantwoordelijk voor de berekening, analyse en presentatie van de uitkomsten in dit onderzoeksrapport. In een later stadium heeft het Contactorgaan Moslims en Overheid (CMO) aangegeven grote interesse te hebben in dit onderzoek en de uitkomsten ervan. Oikos heeft via dit contactorgaan nog enkele moskeeën benaderd om deel te nemen aan het onderzoek. Voor het CMO gelden, wat betreft hun betrokkenheid bij dit onderzoek, dezelfde voorwaarden als voor de Kenniseenheid ten aanzien van de autonomie van de onderzoekers.

Doelstelling van het onderzoek

De centrale doelstelling in dit onderzoek is om met behulp van een eerder ontwikkelde onderzoekstechniek het maatschappelijk rendement te bepalen van 16 moskeeën, die samen de verscheidenheid aan groepen binnen de islamitische levensbeschouwing tonen. Daarbij wordt op grond van de verzamelde data een korte beschouwing over de uitkomsten gegeven. Een extrapolatie naar de situatie voor heel Nederland behoort daartoe.

Kern van de onderzoeksmethodiek is dat aan elke activiteit die in of onder verantwoordelijkheid van een moskee(bestuur) gedaan wordt, een bepaald geldtarief gekoppeld wordt. Het is daardoor mogelijk te berekenen wat de samenleving kwijt zou zijn aan uitgaven als niet mensen vanuit een moskee, maar betaalde krachten (binnen de overheid of een organisatie, non-profit of profit) het betreffende werk zouden uitvoeren.

Het onderzoek naar het maatschappelijk rendement presenteert een algemene uitkomst. Het gaat om een inschatting, niet om een precieze specificatie - met cijfers achter de komma - van kosten die uitgespaard worden voor de rest van de samenleving. Om een goed beeld te verkrijgen is een breed scala van moskeeën onderzocht. Zo is gezocht naar een verscheidenheid aan etnische achtergronden, denominaties en verschijningsvormen. Daarbij worden de uitkomsten zo gepresenteerd (zowel in getallen als in citaten en overige teksten), dat deze niet direct herleidbaar zijn tot één van de onderzochte moskeeën.

Relevantie van het onderzoek

In Nederland is eerder onderzoek gedaan naar maatschappelijke functies van moskeeën, onder andere in Rotterdam⁵ en Amsterdam.⁶ Ook is specifiek onderzoek verricht naar de maatschappelijke activiteiten van en het vrijwilligerswerk binnen moskeeororganisaties.⁷ Maar nog niet eerder is onderzocht wat de bijdrage van moskeeën aan de Nederlandse samenleving is, uitgedrukt in uren en in geld.

De methodiek van maatschappelijk rendement gaat verder dan het in kaart brengen van (veelal) vrijwilligerswerk binnen moskeeën. Ook kijkt het niet uitsluitend naar maatschappelijke activiteiten. Het gaat om ál het werk dat in en vanuit moskeeën gedaan wordt. De uitkomst van het onderzoek geeft daarmee een beeld van het werk, ongeacht of het door betaalde of vrijwillige krachten verzet wordt, en ongeacht of het werk vooral maatschappelijk of eerder religieus van aard is.

Voor moskeeën geldt, net als voor migrantenkerken⁸, dat zij kunnen voorzien in de behoefte van hun achterban aan vormen van opvang en aan nadere introductie in de Nederlandse samenleving. Daarmee kenmerken zelforganisatie en emancipatie bij moskeeën en migrantenkerken waarschijnlijk sterker de inzet van het werk dan dat dit bij de gevestigde kerken het geval is.

Dit onderzoek brengt in beeld welke activiteiten er binnen een bepaalde geloofsgemeenschap ontplooid worden. En het geeft aan welk deel daarvan een direct maatschappelijk belang heeft - in die zin dat door dat werk een zekere hoeveelheid betaald werk die anders door de overheid wordt verricht, wordt 'weggevangen'. De motivaties voor de inzet van vrijwilligers verschillen - hierop wordt in dit rapport nader ingegaan. Duidelijk is dat deze bijdragen vanuit het perspectief van de samenleving van wezenlijk

- 5 K.Canatan, C.H. Oudijk en A. Ljamai, De maatschappelijke rol van de Rotterdamse moskeeën. Centrum voor Onderzoek en Statistiek, gemeente Rotterdam, juni 2003.
- 6 Danielle Driessen en Marieke van der Werf (Nieuwe Maan Communicatie Adviesgroep), Abdelilah Boulal (ICP Advies), Laat het van twee kanten komen. Eindrapportage van een verkenning (quick scan) van De maatschappelijke rol van moskeeën in Amsterdam. Amsterdam, maart 2004.
- 7 Kadir Canatan, Miro Popovic en René Edinga, Maatschappelijk actief in moskeeverband. Een verkennend onderzoek naar de maatschappelijke activiteiten van en het vrijwilligerswerk binnen moskeeororganisaties en het gemeentelijk beleid ten aanzien van moskeeororganisaties. IHSAN, 's Hertogenbosch, april 2005.
- 8 Zie Van der Sar en Visser 2006.

belang (kunnen) zijn in het kader van sociale cohesie, integratie, emancipatie en ontwikkeling. Het onderzoek brengt in beeld in hoeverre de moskeeën concreet werk doen dat hieraan bijdraagt.

Onderzoek naar moskeeën is tot nu toe vooral uitgevoerd met het oog op integratievraagstukken. De primaire insteek van het huidige onderzoek ligt niet op integratie, maar op het algemene belang van moskeeën, naast andere religieuze organisaties. Door dit onderzoek ook uit te voeren onder moskeeën, kan een completer beeld geschetst worden van hetgeen levensbeschouwelijke groepen in Nederland bijdragen aan de Nederlandse samenleving⁹,¹⁰. De bepaling van het maatschappelijk rendement is hiertoe één van de mogelijkheden. Gegeven het beschikbare instrumentarium zijn de uitkomsten indicatief van aard. Tegelijk kan door dit onderzoek een breder beeld ontstaan van het werk dat in en via moskeeën wordt verricht.

De uitkomsten van deze studie zijn relevant in het kader van de - soms felle - maatschappelijke en politieke discussies over de rol van moskeeën in het maatschappelijke middenveld en van de debatten over de mogelijkheid en wenselijkheid dat de overheid bepaalde sociaal-culturele en educatieve activiteiten van moskeeorganisaties faciliteert.

Voor levensbeschouwelijke zelforganisaties geldt bijna altijd dat ze effecten hebben in de samenleving – hoe beperkt de reikwijdte soms ook is. Dergelijke effecten zijn soms alleen waarneembaar binnen de eigen groep. Daarbij is te denken aan ondersteuning en bemoediging in crisismomenten, die veroorzaakt worden door maatschappelijke en persoonlijke redenen. Het onderzoek naar maatschappelijk rendement geeft een aanvullend en kwantitatief beeld van de activiteiten die in religieuze organisaties, in casu moskeegemeenschappen, plaatsvinden. Door dit uit te drukken in een concreet getal wordt de relevantie daarvan voor de eigen groep en voor de bredere samenleving op een originele manier zichtbaar gemaakt.

- 9 Zie voor een onderzoek met een vergelijkbare insteek Maaïke Dautzenberg en Marco van Westerlaak, Kerken en moskeeën onder de Wmo. Een verkennend onderzoek naar kansen en bedreigingen. DSP-groep, Amsterdam februari 2007.
- 10 Zie voor een onderzoek naar het maatschappelijk rendement van alle levensbeschouwelijke groepen in de stad Rotterdam, Tel je zegeningen, dat is verricht in opdracht van de Gemeente Rotterdam. Voor dit onderzoek, uitgevoerd door Kaski en NIM, te Nijmegen, is ook gebruik gemaakt van de meettechniek die Oikos heeft ontwikkeld.. Zie voor het rapport www.ru.nl/asp/download.aspx?File=/contents/pages/477429/teljezegeningen_080701_rapport.pdf.

In hoofdstuk 2 worden de begrippen uit de probleemstelling uitgelegd en de grenzen en beperkingen van de methodiek van maatschappelijk rendement aangegeven. Verder geeft hoofdstuk 2 een beschrijving van moskeeën in Nederland: hun geschiedenis, de religieuze en maatschappelijke functies van moskeeën, het recente publieke debat in de Nederlandse samenleving over moskeeën, en de verhouding tussen moskeeën en lokale overheden. Hoofdstuk 3 gaat in op de onderzoeksopzet en de gehanteerde methodiek. Hoofdstuk 4 toont de resultaten van het onderzoek: de activiteiten die in en vanuit moskeeën worden ontplooid, worden weergegeven, ingedeeld in negen categorieën. Ook wordt per categorie aangeduid wat het maatschappelijk rendement van de activiteiten is. In hoofdstuk 5 vindt de discussie van de resultaten plaats. In dit onderzoek gaat het om meten en berekenen, maar wat is nu de niet-meetbare maatschappelijke betekenis van moskeeën? Hoofdstuk 6 bevat de conclusies en aanbevelingen.

Het rapport bevat een aantal tekstkaders met onder andere sfeerverslagen van interviews en reflecties van de auteurs op aspecten rond dit onderzoek, bijvoorbeeld over de verschillende vormen van waardenoverdracht, die in het economisch verkeer een rol spelen. Het rapport sluit af met enkele bijlagen.

2

Maatschappelijk Rendement: wat bedoelen we?

2.1

Maatschappelijk rendement: begrippenkader

Wat is het maatschappelijke rendement van moskeeën in Nederland? De onderzoeksopzet die nodig is om deze vraag te kunnen beantwoorden, wordt in hoofdstuk 3 en bijlage 3 verantwoord. Allereerst is het van belang om de begrippen uit de centrale vraag, namelijk moskee en maatschappelijk rendement te verduidelijken. Daarnaast worden de grenzen en beperkingen van de onderzoeksmethodiek naar het maatschappelijk rendement aangegeven. Tenslotte wordt een kort overzicht gegeven van enkele discussies over de maatschappelijke rol van moskeeën in Nederland.

Moskee

In dit onderzoek vatten we de moskee primair op als de aanduiding van de fysieke plaats van samenkomst voor het rituele gebed en de religieuze, sociale, culturele en educatieve activiteiten van de bijbehorende moskeegemeenschap. De moskee is daarmee de aanduiding van het gebouw. Wij verstaan onder de moskeegemeenschap die (groep van) mensen die op min of meer regelmatige basis in de moskee samenkomen om uiting en vorm te geven aan hun geloof en aan religieuze plichten en behoeften. De regelmaat bepalen zij zelf. Het al dan niet betalen van een geldelijke bijdrage, bijvoorbeeld in de vorm van contributie, is in dit onderzoek niet de maat geweest voor betrokkenheid bij een moskee.¹¹

Maatschappelijk rendement

In navolging van eerder onderzoek¹² verstaan we onder maatschappelijk rendement van moskeeën de kosten, die de rest van de samenleving (overheid, bedrijven, non-profit organisaties) uitpaart vanwege de activiteiten van die moskeeën. Er is slechts dan sprake van een maatschappelijk rendement als ergens in de rest van de samenleving het betreffende werk in het reguliere takenpakket van een instantie of

11 Meestal zijn het alleen de mannelijke gezinshoofden die de contributie betalen. Als moskeebezoekers geen contributie betalen, kan dat bijvoorbeeld te maken hebben met de persoonlijke financiële situatie.

12 J. van der Sar, Van Harte - Onderzoek naar het maatschappelijk rendement van de Protestantse Gemeente in Utrecht. Stichting Oikos, Utrecht, 2004.

organisatie is opgenomen. De term ‘maatschappelijk rendement’ is de vrije weergave van het van oorsprong Amerikaanse begrip Social Return On Investment. Het begrip Social geeft aan dat het financiële rendement niet als enige maat wordt gebruikt. In Nederland is een aantal bedrijven ertoe overgegaan het maatschappelijk rendement te bepalen van hun kernactiviteiten, bijvoorbeeld omdat zij die activiteiten bewust zo hebben ingericht dat mensen met een handicap toch kunnen functioneren als volwaardige arbeidskrachten.¹³ Kern van deze redenering is dat louter bedrijfseconomische kengetallen niet het totale effect van een activiteit in beeld brengen, zelfs niet in financiële zin. De financiële ‘input’ en ‘output’ bieden een te beperkt beeld van de totale ‘outcome’ van een bedrijf. Voor een moskee, die grotendeels ‘drijft’ op de inzet van vrijwilligers, is aan te geven welke taken worden vervuld en voor welke daarvan buiten de moskee een equivalent te vinden is. Binnen dit onderzoek is in dat geval sprake van een maatschappelijk rendement: er worden elders kosten uitgespaard.

2.2 Grenzen en beperkingen methodiek

Mensen verrichten hun vrijwilligerswerk meestal niet om op te vallen. Een nauwkeurige registratie van het werk, van de duur zowel als de zwaarte, zoals bijvoorbeeld bij betaalde beroepsarbeid plaatsvindt, is niet gebruikelijk bij vrijwilligerswerk. Als gevolg daarvan gaat het bij metingen van vrijwilligerswerk om schattingen en extrapolaties. Dit onderzoek ontkomt daar ook niet aan. Het gevaar bestaat dat bij schattingen en extrapolaties de werkelijkheid geweld wordt aangedaan. Dat gebeurt als een te rooskleurig beeld wordt geschetst. Het tegendeel is ook waar: een onderschatting van het werk is evenzeer onjuist. Bij de bepaling van het maatschappelijk rendement achten wij het belangrijker overschatting te vermijden dan onderschatting. Bij de bepaling van het maatschappelijk rendement van vrijwilligerswerk gaat het primair om het zichtbaar maken van dit werk. Uitkomsten

13 Peter Scholten (red.), Social return on investment - handleiding voor het meten van maatschappelijk rendement. FM State of the Art, Lenthe Publishers, 2005. Daarbij gaat het met name om hoofdstuk 6, case 1 Valid Express, waarin is beschreven hoe een koeriersdienst auto's heeft laten aanpassen voor mensen met een handicap, zodat zij daarna 'gewoon' als medewerker van het bedrijf hun bijdrage aan het bedrijfsresultaat konden bieden. De SROI is berekend aan de hand van bijvoorbeeld de uitgespaarde uitkeringen voor de gehandicapten alsook aan de hand van de nu betaalde belastingen op de inkomsten. Zie voor meer literatuur in de Nederlandse context het volgende boekje: Peter Scholten Maatschappelijk rendement gemeten. Social Return on Investment. Uitgeverij SWP, 2003.

zullen daarom altijd geboden worden in termen als “minimaal deze uitkomst ...”. Als er sprake is van niet correcte gegevens, dan betreft dit meestal een onderschatting van de werkelijkheid. Als bijvoorbeeld een respondent aangeeft dat iemand 4 tot 6 uur in de week besteedt aan een activiteit, dan rekent dit onderzoek verder met 4 uur.

Waarde en geld

Kun je alles in geld uitdrukken? Ja. Aan alles is een prijs te koppelen. Maar met de prijs is alleen, in ons normale leven, een ruilwaarde benoemd. De bakker zet € 1,85 op een heel volkoren brood. Voor dat geld acht de bakker zijn werk voldoende betaald en ruilt hij zijn arbeid en grondstoffen voor de gevulde maag van de klant. Als ze het eens worden over die prijs! Zo niet, dan gaat de ruil niet door. Dan is de ruilwaarde voor de bakker hoger dan voor de klant - en blijft het brood liggen op de plank. Vindt iedereen die prijs te hoog, dan kan de bakker binnenkort zijn zaak sluiten. De ruilwaarde komt niet overeen met de waarde die klanten er aan toekennen. De oplossing kan zijn dat de bakker de prijs verlaagt - of dat de klant op enig moment geen andere winkel met brood meer vindt en dan toch maar die prijs aanvaardt.

Als we in dit onderzoek de geldwaarde berekenen, dan doen we dat met de ruilwaarde, die de samenleving hanteert voor bepaalde soorten werk. We doen wat we gebruikelijk vinden. En we drukken het uit in geld, zodat we appels met peren kunnen vergelijken. Toch blijven het appels en peren.

We hebben meer manieren om waarde aan elkaar over te dragen. We kennen naast de ruil ook de herverdeling. Dat doet de overheid met de belastingdienst, met de kinderbijslag, de zorgtoeslag, de AOW-premie en -uitkering, maar ook via subsidies. Veel zaken worden via herverdeling geregeld om zo allerlei spanningen beheersbaar te houden of nieuwe ontwikkelingen te steunen.

Tot slot kennen we de gift: we dragen bij aan het werk van Amnesty International door geld te storten maar ook door tijd beschikbaar te stellen door met een collectebus te lopen. In dit kader kan ook de opvoeding van een kind gezien worden als een gift. Het geldt ook voor de deelname aan een sociaal netwerk: mensen ontvangen van iemand een visitekaartje en zijn daarna bereid op enig moment iemand naar

de bekende persoon uit het netwerk te verwijzen - in de hoop dat dit wederzijds zal plaatsvinden. Het geldt voor het sneeuwvrij maken van een trottoir zodat de oude buurman niet uitglijdt. De - onuitgesproken - verwachting is dat wanneer degene, die nu de sneeuw ruimt oud is, een jonger iemand dan voor de dan oude persoon het trottoir schoonmaakt. Een vorm van gift, wellicht beter te benoemen als 'wederkerigheid' of 'reciprociteit'.

Al deze activiteiten zijn van grote waarde. Maar ze hebben niet allemaal een prijs. Soms echter kan het van belang zijn om de verschillende activiteiten eens met elkaar te vergelijken - niet om te zeggen dat ze gelijk zijn maar om ze 'op hun plaats te zetten'.

Dat is gedaan in dit onderzoek door te kijken naar de maatschappelijke ruilwaarde die verbonden is aan een deel van het vrijwillige werk in moskeeën.

Overwegingen naar aanleiding van:

prof. dr. H.J. Tieleman: *Tussen legitimatie en utopie.*

Over de rol van geloof en levensbeschouwing in de economie.

Stichting Maatschappij en Onderneming, Den Haag, 1993.

Daaraan gekoppeld geldt een tweede beperking die we bij het vrijwilligerswerk in beeld moeten hebben: de bescheidenheid en vanzelfsprekendheid waarmee veel vrijwilligers zich inzetten. Het werk is nodig, het moet gedaan worden – en dat is genoeg motivatie om het daadwerkelijk te doen. Een registratie van het werk maakt het minder anoniem, focust meer dan soms gewenst is op de persoon die het werk verricht. Vanuit die houding onderschatten vrijwilligers soms hun eigen inzet en de tijd die ze daarin investeren. Ook in dit onderzoek vond eerder onderschatting dan overschatting plaats van het aantal uren dat vrijwilligers zich hebben ingezet. Deze bescheidenheid laat overigens onverlet dat vele vrijwilligers trots zijn op het werk dat ze doen; ze ervaren het zelf als een bijdrage aan de gemeenschap die zij dienen.

Een derde beperking ligt in het feit dat er wordt gevraagd naar een situatie die men zich dient te herinneren. Er wordt gekeken naar een voorbije periode. Welke activiteiten zijn georganiseerd? Wat was het belang? Hoeveel mensen hebben meegewerkt? Hoeveel tijd was iedereen er bij

betrokken? Het zijn vragen die zelden of nooit beantwoord worden – laat staan geregistreerd – tijdens het vrijwilligerswerk zelf. Achteraf een gebeurtenis te binnen brengen, zich herinneren, kan leiden tot vertekening van die gebeurtenis. De aanname hierbij is dat er èn een vertekening naar twee kanten plaatsvindt (te rooskleurige herinnering of te beperkte herinnering van het verrichte werk) die compenserende effecten heeft, èn dat men zaken vergeet. Een andere veronderstelling is dat de respondenten geen activiteiten hebben verzonnen maar dat ze er wel één of enkele zijn vergeten. Gevolg is opnieuw dat het gerechtvaardigd is te spreken in termen van ‘minimaal deze uitkomst’.

Een vierde beperking betreft het feit dat in dit onderzoek niet de werkzaamheden zijn opgetekend uit de mond van elke individuele vrijwilliger of vrijwilligster. Informatie is verzameld via één of enkele centrale personen binnen elk van de moskeeën. Aan hen is gevraagd een inschatting te maken van het aantal vrijwilligers, dat bij een activiteit betrokken is, alsook van het aantal uren dat die vrijwilligers daaraan gemiddeld hebben besteed. Het betreft daarmee veelal een extern oordeel. Ook hier kan het resultaat afwijken van de werkelijkheid. De interviewers hebben hierbij gezocht naar controles in het gesprek, die leiden tot een zo precies mogelijke inschatting. Daarnaast is bij twijfel steeds een lage variant gekozen.

Van geheel andere aard is de beperking die voortkomt uit de vraag die bij de inzet van vrijwilligers in het algemeen te stellen is: Doen zij niet meer fout dan goed? De vraag gaat over het effect van hun inzet. Het antwoord kan eenvoudig zijn als het gaat om bijvoorbeeld vervoer: een vrijwilliger die iemand vervoert moet zorgen dat iemand van A naar B komt. Gerealiseerd effect is dan gelijk (bij aankomst op de plaats van bestemming) aan beoogd effect. Bij de begeleiding van mensen in crisissituaties is het moeilijker een maat aan te leggen. Heeft de begeleiding een positief effect? En op welke termijn is dat effect gemeten? Een positieve uitkomst op korte termijn kan op lange termijn wel eens heel frustrerend uitpakken. En andersom. Los van de vraag of oorzaak en gevolg in dit soort situaties zo eenduidig zijn, (Waarom is bijvoorbeeld bij de één het effect zo veel anders dan bij de ander?), speelt ook mee dat een waardeoordeel over dit soort situaties samenhangt met de waarden die men zwaarwegend vindt bij de beoordeling. Dit onderzoek gaat niet in op dit type van beoordelingen. Dit heeft ook direct gevolgen voor een andere discussie: die omtrent de effectiviteit en de efficiëntie van de inzet. Zouden professionals van de

Maatschappelijke Dienstverlening of van een Bureau voor Jeugdhulp het beschreven werk niet veel sneller kunnen doen dan de vrijwilligers of de beroepskrachten binnen een moskee? Het antwoord zou bevestigend kunnen zijn wat betreft die efficiëntie. Tegelijk komt de vraag op hoe de effectiviteit wordt beoordeeld. Is dat het feit dat een vrijwilliger er 10% meer tijd voor nodig heeft dan een professional? En duiden we die 10% dan negatief? Of is het juist positief dat een vrijwilliger iets meer tijd heeft om contact met mensen te hebben, echt een praatje te maken en niet werkzaamheden binnen een vastgestelde tijd moet uitvoeren? Ook die discussie is niet opgenomen in de methodiek. Dit onderzoek en deze methodiek zijn immers niet primair een methode om de vraag naar de zin van allerlei activiteiten in de samenleving te stellen. Daar zijn andere, meer overkoepelende mogelijkheden voor.

Een laatste opmerking omtrent de methodiek betreft de periode waarvoor de waardebeoordeling geldt. Wij hebben steeds gevraagd naar de activiteiten die hebben plaatsgevonden in het jaar 2007. Gesprekken over actuele vragen, aanleidingen in de nationale of internationale politiek vóór of na 2007 hebben geen invloed op de gepresenteerde resultaten.

2.3 Moskeeën in Nederland

Een recente telling van het aantal moskeeën in Nederland komt uit op 475 moskeeën.¹⁴ De eerste moskee werd in 1951 in het Friese Balk opgericht door een groep Molukse ex-KNIL soldaten. In de jaren daarna richtten 'gastarbeiders' uit Turkije en Marokko moskeeën op. Vooral in de jaren zeventig en tachtig nam het aantal moskeeën snel toe doordat veel arbeidsmigranten hun gezinnen lieten overkomen. Zij vonden het belangrijk dat hun kinderen de traditionele religieuze en etnisch-culturele waarden en normen meekregen.¹⁵ De moskee werd bij uitstek een ontmoetingsplaats voor de eerste generatie, maar ook voor hun

14 J.P. van Oudenhoven et al., *Nederland deugt*, Groningen 2008. Daarvan worden 242 moskeeën door Turkse organisaties beheerd, 179 door Marokkanen en 52 door Surinamers en Pakistanen (Van Oudenhoven et al. 2008, 55). Een schatting uit 2005 komt op 436 moskeeën, waarvan 225 door Turkse organisaties worden beheerd, 139 door Marokkanen, 47 door Surinamers en Pakistanen en 25 door andere nationaliteiten, zie Dick Douwes, Martijn de Koning en Welmoet Boender (red.), *Nederlandse moslims. Van migrant tot burger*, Amsterdam University Press / Salomé, Amsterdam 2005, 40.

15 W. Boender, *Imam in Nederland. Opvattingen over zijn religieuze rol in de samenleving*, Bert Bakker, Amsterdam 2007, 16.

kinderen en kleinkinderen. De eerste moskeeën waren vaak voormalige huiskamers; later werden scholen en verenigingsgebouwen gehuurd of gekocht. De laatste tien jaar is er een forse toename te zien van het aantal nieuwgebouwde moskeeën.

Anders dan in de herkomstlanden, is de moskee in Nederland niet alleen een plaats waar men aan zijn of haar religieuze verplichtingen kan voldoen en religieus onderwijs kan krijgen (gebed, vrijdagspreek, Koranonderricht, Arabische les, lezingen over religieuze onderwerpen). Vaak is de moskee ook een ontmoetingsplaats, waar leden van de gemeenschap terecht kunnen voor advies op uiteenlopende gebieden, voor voorlichting, sport, recreatie, ontspanning, de kapper, een winkel, of een maaltijd.¹⁶ Regelmatig weten de plaatselijke GGD, welzijnsinstanties, woningcorporaties en de wijkpolitie de moskee te vinden. Ook bestaan er vaak contacten tussen moskeeën en kerken (soms ook synagogen) op het gebied van interreligieuze dialoog.

Uit een enquête onder 120 moskeeën, uitgevoerd door Kadir Canatan et al. (2005), blijkt dat 21 % van de moskeeën een louter religieuze functie als gebedsruimte en plaats voor Koranonderricht heeft. De meeste moskeeën in Nederland beperken zich echter niet tot puur religieuze activiteiten. 44 % van de moskeeën noemt Canatan ‘Maatschappelijke Moskeeën’ en 34 % ‘Beperkt Maatschappelijke Moskeeën’.

Uit kwalitatief, beschrijvend-exploratief onderzoek van Boender (2007) blijkt dat veel van de diverse activiteiten een duidelijke islamitische grondslag hebben. Mannen en vrouwen worden in de moskee, bijvoorbeeld door de imam, gemaand om hun levensstijl overeen te laten komen met de islamitische geloofsvoorschriften. Ook worden zij gestimuleerd om te participeren in de maatschappij, met name op het gebied van onderwijs en werk – mits zij de geloofsvoorschriften (bijvoorbeeld op het gebied van kleding) opvolgen. Behalve de verantwoording die een gelovige aan Allah aflegt voor een vrome levensstijl, staat steeds de verbetering van levensomstandigheden centraal.¹⁷

Lang niet alle moslims in Nederland bezoeken regelmatig een moskee. Uit een onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau kwam naar voren dat het moskeebezoek tussen 1998 en 2002 terugliep van 44 % van de

¹⁶ Zie Canatan et al. 2005, 39-47.

¹⁷ W. Boender, *Imam in Nederland. Opvattingen over zijn religieuze rol in de samenleving*, Bert Bakker, Amsterdam 2007.

Turken en 38 % van de Marokkanen, naar 35 % van de Turken en 23 % van de Marokkanen. Dit betekent een afname van respectievelijk 9 en 15 %.¹⁸ De moskee is belangrijk, maar niet de enige plaats waarlangs mensen met een moslimachtergrond zich organiseren en elkaar ontmoeten.¹⁹

Ook moet er rekening mee gehouden worden dat voor vrouwen het percentage en de frequentie van moskeebezoek (aanzienlijk) lager ligt dan voor mannen, omdat het voor vrouwen geen religieuze verplichting is om het vrijdagsgesbed gezamenlijk in de moskee te verrichten; voor mannen is dit in de islamitische traditie wel een religieuze verplichting. Ook is het in de herkomstlanden vaak niet gebruikelijk dat vrouwen in de moskee bidden. Zij komen meestal op andere plaatsen samen voor religieuze en sociale activiteiten.

Uit onderzoek blijkt dat een kwart van de ondervraagde moskeeën een vrouwenorganisatie of –afdeling heeft.²⁰ Ook blijkt het grootste deel van de vrijwilligers die actief zijn in de moskee uit mannen te bestaan.²¹ Tegelijk dienen het belang en de invloed van de activiteiten voor en door vrouwen binnen de moskee niet onderschat te worden.²²

Nu de kinderen van de eerste generatie migranten volwassen zijn geworden, nemen zij (met name bij de Marokkanen soms langzamerhand) het roer over van hen die de moskeeën hebben opgericht. De tweede en derde generatie begeven zich echter in veel meer en daarmee andere settings dan alleen de moskee.²³

In de bovengenoemde moskeestudies die tussen 2003 en 2007 verschenen, wordt een scala aan sociaal-culturele en maatschappelijke activiteiten getoond die in moskeeën in Nederland worden ontplooid. Deze studies brengen het vele vrijwilligerswerk dat in moskeeën wordt verricht onder de aandacht. Gemiddeld bestaat een moskeegemeenschap uit 416 mensen en hebben moskeeorganisaties 41 vrijwilligers. De grootte van het vrijwilligersbestand hangt samen met etniciteit, stromingen, vestigingsplaats, leeftijd van de imam, aantal jongeren en organisatietype.²⁴

18 A. van Heelsum, Meindert Fennema en Jean Tilly, *Moslim in Nederland, Islamitische organisaties in Nederland*, SCP-werkdocument 106e, SCP/IMES, Den Haag 2007.

19 Boender 2007.

20 Canatan et al. 2005.

21 Canatan et al. 2005.

22 Zie Boender 2007.

23 Zie Boender 2007.

24 Canatan et al. 2005.

Moskeeën kunnen worden opgevat als zelforganisaties die - op verschillende manieren - een rol spelen in de Nederlandse samenleving. In de moskee gaat het om zingeving, om onderwijs, om bewustwording, om sociale contacten, om gemeenschapsvorming. Canatan, Popovic en Edinga geven een uitgebreide opsomming van activiteiten onder 120 geëncquêteerde moskeeën verspreid over Nederland. Het gaat dan om sociaal-culturele activiteiten, educatieve activiteiten voor mannen en vrouwen van verschillende leeftijden, sport, liefdadigheidsacties en interreligieuze dialoog. Bijna tweederde van de onderzochte moskeeën organiseert regelmatig open dagen voor de buurt. Sommige moskeeën organiseren een iftar voor buurtbewoners en er zijn ook vaak speciale activiteiten voor kinderen.²⁵

De moskee vormt voor een deel van de moskeegemeenschap een middel om in en vanuit de religieuze zelforganisatie deel te nemen aan de bredere samenleving. Dit geldt met name voor de eerste generatie en dan vooral voor mannen. Maar ook vrouwen en ook de tweede generatie gebruiken de moskee voor vele activiteiten.

Bovenstaande bevindingen worden overigens in het huidige onderzoek bevestigd.

De moskee in het publieke debat

In de afgelopen jaren is publiekelijk veel gediscussieerd over de rol van moskeeën bij de integratie van moslims in Nederland. Sommigen zien de moskee als opstap, anderen als obstakel voor participatie in de Nederlandse samenleving. De vragen, die in dit debat centraal staan, zijn ten eerste hoe de islamitische waarden en normen zich verhouden tot de meer seculier georiënteerde waarden en normen die in Nederland gangbaar zijn. Ten tweede welke rol de moskee en de imam spelen aangaande de participatie en integratie van moslims (veelal met een migratie achtergrond) in de samenleving. Ten derde worden vragen gesteld over de politieke rol van moskeeën, zoals naar de invloed van herkomstlanden, naar transnationale netwerken via de moskee en de imam, naar de invloed van radicale predikers en naar de loyaliteit van imams aan de Nederlandse liberale rechtsstaat.

Al sinds de jaren '80 zien veel politici en beleidsmakers de moskee niet alleen als een religieus, maar ook als een sociaal-cultureel instituut. In die laatste functie heeft de moskee een functie als platform voor emancipatie,

25 Canatan et al. 2005.

zoals ook kerken een belangrijke maatschappelijke rol kunnen spelen. Moskeeën ondersteunen dan - net als migrantenkerken²⁶ - hun leden om hun weg te vinden in de Nederlandse samenleving. De moskee kan als religieuze institutie voor gelovigen een emanciperende rol spelen in de zin van lotsverbetering. De moskee beweegt zich niet lós van de bredere samenleving. Er bestaat altijd een relatie met de bredere omgeving, al was het maar in verband met parkeervergunningen en brandveiligheidsvoorschriften. Maar er zijn ook heel vaak allerlei contacten met welzijnsorganisaties, de gemeente, de GGD, de wijkpolitie, scholen, jeugdhulpverlening, ouderenzorg, die via contactpersonen in de moskee verlopen. Zowel mannelijke als vrouwelijke bestuursleden kunnen als intermediairs optreden tussen moskeegangers en dergelijke instanties. De toename de laatste jaren van het aantal iftars dat moskeeën tijdens de Ramadan voor buurtgenoten en externe relaties organiseren, duidt ook op een actieve opstelling naar de samenleving toe, net als de stijging van het aantal contacten tussen kerken en moskeeën.

Tegelijk leeft er in politiek, media en maatschappij een voortdurende bezorgdheid over de vraag of de moskee zijn potentiële emanciperende werking waarmaakt. Regelmatig wordt de vraag gesteld wat er in de moskee, bij voorbeeld door de imam, uitgedragen wordt over het samenleven met anderen in een niet-islamitische samenleving. Wat gebeurt er als een moskee zich isoleert van de Nederlandse samenleving of radicale, niet-democratische standpunten verspreidt? De morele commotie is groot wanneer in de media berichten verschijnen over radicale ideeën die in moskeeën worden verspreid. Ook wordt de zorg geuit of moskeeën en imams zich niet isoleren van de samenleving, bijvoorbeeld wanneer de imam de Nederlandse taal niet spreekt.

Moskeeën en de lokale overheid

Deze bezorgdheid is van invloed op de manier waarop moskeeën door bijvoorbeeld lokale overheden (gemeenten) gepercipieerd worden. Die discussie gaat over de mogelijkheid van de overheid om sociaal-culturele activiteiten in moskeeën te subsidiëren, waarbij vaak de vraag gesteld wordt of de scheiding tussen kerk en staat dit toelaat. Tegelijkertijd klinkt er een roep om een actievere rol van moskeeën om radicalisering van jongeren te voorkomen en om vrouwen meer bij de activiteiten te betrekken.²⁷

26 Van der Sar en Visser 2006.

27 Douwes et al. 2005, 88.

Het verschilt per gemeente hoe het principe van scheiding tussen kerk en staat wordt uitgelegd. In alle gevallen geldt dat godsdienstige activiteiten niet worden gesubsidieerd. Wel kan de gemeente de moskee als gesprekspartner beschouwen of sociaal-culturele activiteiten, onder bepaalde voorwaarden, op projectbasis subsidiëren, bijvoorbeeld vanwege het streven van een gemeente naar integratie en bevordering van de participatie van allochtone burgers.²⁸

Moskee en maatschappij

“De maatschappelijke rol van moskeeorganisaties wordt steeds meer erkend door lokale overheden. Dit brengt ook nieuwe dilemma’s met zich mee en dwingt gemeenten tot het maken van fundamentele keuzes. Hoe gaan zij om met deze relatief nieuwe speler op het maatschappelijk middenveld? Wel of geen subsidie geven? En hoeveel overheidsbemoeienis is gewenst? Andersom vragen moskeebesturen zich af hoe zij moeten omgaan met lokale overheden en maatschappelijke organisaties in de buurt. Komen zij in aanmerking voor subsidies en moeten zij hiervan gebruik maken? Op welke momenten zouden zij kunnen optrekken met anderen?”²⁹

Onderzoek van de DSP-groep concludeert (mede op basis van eerdere onderzoeken) dat er nog winst lijkt te behalen ten aanzien van de samenwerking van de gemeente met kerken en moskeeën.³⁰ Zij signaleren als de voornaamste verbeterpunten voor de moskee om zijn maatschappelijke rol beter te kunnen vervullen met name de volgende zaken: de verbetering en toename van het professioneel kader; de uitbreiding van het vrijwilligersbestand; de verbetering van de samenwerking met de gemeente; de verbetering van de samenwerking met welzijnsorganisaties; het vergroten van de mogelijkheden om probleemjongeren op te vangen (hetgeen nu niet of nauwelijks wordt gedaan); het vereenvoudigen van het vinden van faciliteiten en gebouwen; het professionaliseren van het vrijwilligersbeleid en het vrijwilligersmanagement; een actievere opstelling van moskeebesturen naar buiten toe.³¹

28 Dautzenberg en Van Westerlaak 2007, 13.

29 Civiq 2005, 2-3.

30 Dautzenberg en Van Westerlaak 2007.

31 Dautzenberg en Van Westerlaak 2007, 13-14; 26-27.

Dautzenberg en Van Westerlaak (2007) geven meermalen aan dat de moskeebesturen vrezende (te) weinig te profiteren van samenwerking met diverse welzijnsrelaties, omdat er vooral een beroep op hen gedaan wordt in verband met het verwerven van toegang tot een doorgaans moeilijk bereikbare groep mensen, maar dat er te weinig echt met hen wordt samengewerkt. Douwes et al. (2005) signaleren dat bij een samenwerking tussen een moskee en algemene instellingen de meer informele werkwijze van een moskee kan botsen met de formelere en bureaucratische werkwijze van algemene instellingen.³²

32 Douwes et al. 2005, 88.

3 Onderzoeksopzet

3.1 Bepaling te onderzoeken moskeeën

Met de opdrachtgever is afgesproken 16 moskeeën in het onderzoek op te nemen. Het streven was dat deze moskeeën een zo gevarieerd mogelijk beeld geven van de moskeeën in Nederland. Daarom is bij het selecteren van de moskeeën rekening gehouden met de volgende kenmerken:

- landen van herkomst van de leden: De meeste moskeeën in Nederland zijn Turks of Marokkaans; in dit onderzoek is dit weerspiegeld.
- verschillende stromingen en koepelorganisaties. Veel moskeeën hebben zich verenigd in koepelorganisaties. Bij de keuze van de moskeeën is gezocht naar een redelijke verdeling over de verschillende koepelorganisaties. Daarnaast zijn ook enkele moskeeën onderzocht die niet bij een koepelorganisatie zijn aangesloten.
- geografische spreiding: moskeeën in zes provincies zijn benaderd. Daarbij zijn zowel moskeeën in grote steden als in kleinere plaatsen bezocht.
- ledental: er zijn zowel grote, middelgrote als kleine moskeeën onderzocht.

Daarnaast hebben ook praktische factoren een rol gespeeld bij de totstandkoming van de lijst met moskeeën, zoals de beschikbaarheid van telefoonnummers van contactpersonen. Een aantal moskeeën is gevonden via het netwerk van de onderzoekers, een aantal via internet en enkelen zijn aangedragen door CMO zonder dat CMO daarbij overigens intervenieerde in het onderzoek.

In bijlage 2 is de lijst weergegeven van de onderzochte moskeeën - voor zover de respondenten toestemming gaven de naam van hun moskee te vermelden. De resultaten, zoals die in dit verslag zijn gepresenteerd, zijn op geen enkele manier herleidbaar tot een bepaalde moskee. Deze toezegging werd aan het begin van elk gesprek aan de respondenten gedaan. Dat betekent ook dat alleen globale verwijzingen naar moskeeën opgenomen zijn.

3.2 Vrijwilligers

Bij twee onderdelen van het onderzoek, namelijk het houden van interviews en het maken van interviewverslagen, is gewerkt met vrijwilligers. Om zo goed mogelijk aan te sluiten bij de doelgroep, is ook gezocht naar vrijwilligers die, naast Nederlands, ook Turks, Tamazigh en/

of Arabisch spreken. In de praktijk bleek dat de interviews allemaal in het Nederlands konden worden gehouden. In totaal hebben zes vrijwilligers meegewerkt aan het onderzoek (zie bijlage 1). Zij ontvingen van Oikos een specifiek op dit werk gerichte training met uitgewerkte instructies en registratiemateriaal ten behoeve van de interviews. De interviewers zijn meestal in tweetallen naar de afspraken gegaan.

3.3 Respons

Geselecteerde moskeeën ontvingen eerst een introductiebrief van Oikos met uitleg over het onderzoek en de vraag of ze eraan mee wilden werken. Vervolgens nam één van de onderzoekers telefonisch contact met een bestuurslid op. Het was bij een deel van de moskeeën lastig om via het algemene nummer gehoor te krijgen en nog lastiger om de juiste persoon aan de telefoon te krijgen (dat wil zeggen een van de bestuursleden die ofwel zelf over het verzoek kon beslissen, of het aan het voltallige bestuur kon voorleggen). Soms kreeg een onderzoeker een telefonische toezegging van een bestuurslid om mee te doen aan het onderzoek, maar bleek deze persoon later niet meer bereikbaar, bijvoorbeeld wegens verblijf in het buitenland. Vaak waren verschillende telefoongesprekken nodig om te komen tot een interviewafspraken.

Het merendeel van de moskeevertegenwoordigers met wie een telefoongesprek is gevoerd, was bereid aan het onderzoek mee te werken. Moskeebestuurders begrepen het doel en het nut ervan en wilden er wel een aantal uren voor vrijmaken. Slechts enkele moskeeën wilden niet meewerken. De redenen die zij daarvoor opgaven, waren dat ze er geen tijd voor hadden of dat ze niet zomaar mee konden doen als hun koepelorganisatie er niet van op de hoogte was. Eén moskee gaf aan dat ze al hun activiteiten al goed in beeld hadden en dat er in hun woonplaats veel oog was voor de inzet vanuit hun moskee.

In het algemeen gold dat als éénmaal de juiste gesprekspartner was geïdentificeerd binnen een moskee, de verdere uitvoering van het onderzoek goed verliep.

Zoals ook bij eerdere onderzoeken naar het maatschappelijk rendement van religieuze organisaties het geval was, klonk nu soms de vraag of we je juist in een zo sterk materieel georiënteerde wereld ook datgene waarbij immateriële waarden nog steeds tellen, toch weer moeten meten en wegen?

Zijn er geen betere manieren om het belang van dit soort werk naar voren te halen? Uiteindelijk bleek ook hier dat deze weerstand weggenomen kon worden. Dat lag deels ook aan de interviewers die over het algemeen goed in staat waren om het verschil aan te geven tussen 'de waarde' en 'de ruilwaarde in het economisch verkeer'.

Cultuurverschillen hebben een rol gespeeld in dit onderzoek. Dit kwam met name tot uiting in de planning, die meermalen moest worden bijgesteld. Waar in eerdere onderzoeken naar het maatschappelijk rendement (Utrecht, Den Haag) harde deadlines waren gesteld - én gehaald - bleek dat hier niet mogelijk. Een belangrijke verklaring ligt waarschijnlijk in het feit dat een groot deel van de vrijwilligers in de moskee dagelijks elders betaald werk verricht. Deelnemen aan het onderzoek, reageren op de vraag om de geregistreerde gegevens te bevestigen - het moet er veelal tussendoor. Daarom ging er vaak veel tijd overheen. Daarbij kwam dat sommige moskeeën moeilijk telefonisch bereikbaar waren en dat communicatie via e-mail vaak een verschillende rol bleek te spelen bij de onderzoekers enerzijds en de respondenten anderzijds. Tot slot is de registratie van gegevens een gewoonte die niet in elke gemeenschap even sterk op prijs gesteld wordt of gewoon is. Dat heeft de uitvoering van het onderzoek enigszins vertraagd.

3.4 Interviews

De interviews vonden plaats in een ruimte van de moskee, bij de geïnterviewde thuis, of op het kantoor van Oikos. Ze duurden twee tot drie uur en waren half gestructureerd. De interviewers brachten de activiteiten in kaart voor mannen, vrouwen en jongeren. Daarom waren bij de interviews naast leden van het algemeen bestuur (vaak mannen), soms ook vertegenwoordigers van het bestuur of de commissie van vrouwen en/of jongeren aanwezig. In andere gevallen is met hen een aparte interviewafspraken gemaakt.

De drie thema's die de interviewers aan de orde stelden, waren een algemene karakteristiek van de moskeeorganisatie en haar leden, enkele financiële gegevens en alle activiteiten die in of vanuit de moskee ontplooid worden.

De algemene karakteristiek betrof zaken als het aantal leden en hun (sociaal-economische) afkomst, wat de moskee als haar doel ziet en bijvoorbeeld of ze voor speciale doelgroepen aparte organisaties heeft opgericht.

Bij het financiële gedeelte werden zo mogelijk in- en uitgaande geldstromen in beeld gebracht evenals een indicatie van de gevers en ontvangers van dit geld.

Het derde onderdeel van de interviews bestond uit de inventarisatie van alle activiteiten. Dit onderdeel nam veruit de meeste tijd in beslag. Bij elke activiteit is besproken hoeveel mensen er vrijwillig of professioneel bij betrokken zijn, hoeveel uur die mensen gemiddeld per week aan de activiteit hebben besteed en gedurende hoeveel weken per jaar de activiteit heeft plaats gevonden.

Na afloop van de gesprekken maakten de interviewers een algemeen verslag en een activiteitenoverzicht en legden die ter correctie en aanvulling aan de respondent(en) voor. Slechts in één geval heeft de fiattering van de registratie niet plaatsgevonden. Het conceptverslag was wel opgestuurd naar de geïnterviewde, maar een reactie daarop bleef uit. Op basis van ervaringen met wel geaccordeerde verslagen, kan geconstateerd worden dat nooit teveel uren zijn geregistreerd tijdens interviews. Als respondenten wijzingen aanbrachten in de concept verslagen, dan betrof het aanvullingen met als gevolg een grotere inzet in uren en veelal ook in maatschappelijk rendement.

3.5 Verwerking van de gegevens

De verzamelde informatie over de algemene karakteristiek en de financiële gegevens van de moskeeën kon in het algemeen zonder veel bewerking geanalyseerd worden. De kwantitatieve gegevens over de activiteiten vereisten echter een uitgebreidere bewerking om uiteindelijk inzicht te kunnen geven in het maatschappelijk rendement van de moskeeën. Om berekeningen en analyses op basis van de activiteitenoverzichten te kunnen uitvoeren, zijn van alle activiteiten bepaalde gegevens ingevoerd. In bijlage 3 worden deze vermeld.

Bij de verwerking van de gegevens en de daaraan gekoppelde berekeningen ter bepaling van het maatschappelijk rendement zijn ook hier de volgende regels toegepast:

- systematisch een lage variant kiezen als meer varianten mogelijk zijn
- naar beneden afronden van de geregistreerde uren
- niet overschatten van het vereiste niveau van kennis en ervaring, dat gekoppeld wordt aan het betreffende werk
- niet overschatten van het percentage van het werk dat wordt toegerekend aan het maatschappelijk rendement.

Samengevat komt dit neer op: bij twijfel de lage variant kiezen.

4

Activiteiten van moskeeën en hun maatschappelijk rendement

Wat is nu het maatschappelijk rendement van de onderzochte moskeeën? Dit hoofdstuk biedt een overzicht van de activiteiten die in en vanuit moskeeën ondernomen worden en van het maatschappelijk rendement van die activiteiten. De indeling van de activiteiten is grotendeels gebaseerd op de categorieën waarin Canatan et al. (jaartal) de maatschappelijke activiteiten van moskeeën indelen in hun onderzoeksrapport 'Maatschappelijk actief in moskeeverband'.³³ Omdat in het onderzoek naar het maatschappelijk rendement alle activiteiten van moskeeën worden meegenomen, zijn enkele categorieën toegevoegd, te weten religieuze activiteiten en werkzaamheden rond beheer en beleid. Per categorie is gekozen telkens een overzicht te geven van de uitkomsten van alle onderzochte moskeeën samen. Doel is immers om in beeld te brengen wat de bijdrage is aan de Nederlandse samenleving van moskeeën in het algemeen, en niet van afzonderlijke moskeeën.

4.1

Religieuze activiteiten

Veel activiteiten in moskeeën zijn religieus van karakter. Dagelijks is de moskee geopend op de gebedstijden en meestal ook daartussen. Op vrijdagmiddag vindt het vrijdagsgesbed plaats waarvoor in de betrokken moskeeën - afhankelijk van de grootte van de moskee - veelal enkele honderden mensen komen bidden en luisteren naar de preek van de imam. In de islam geldt het voor mannen als een religieuze verplichting om het vrijdagmiddaggesbed gezamenlijk in een moskee te verrichten. Voor vrouwen geldt deze verplichting niet. Daarom zijn er op vrijdag beduidend meer mannen in de moskee. De religieuze activiteiten zijn deels te onderscheiden naar activiteiten voor vrouwen en voor mannen aangezien sommige activiteiten in gescheiden bijeenkomsten plaatsvinden. De gebedsruimte voor de mannen staat via een geluidsverbinding in contact met de vrouwenruimte in de moskeeën.

Door hun religieuze activiteiten leveren moskeeën een bijdrage aan zingeving voor een deel van de bevolking en zorgen ze ervoor dat mensen een ontmoetingsplaats hebben.

33 Kadir Canatan et al 2005.

Voorbeelden van religieuze activiteiten

- Gebed, vijf keer per dag
- Vrijdagsgebed
- Voorbereiding vrijdagspreek
- Gebedsrooster maken en verzenden
- Preken vertalen
- Lezingen over religieuze onderwerpen
- Koranles
- Arabische les
- Religieuze feesten
- Voorbereiding op de hadj en de umrah
- Religieuze zomercursus

In de onderzochte moskeeën werd in 2007 in totaal minimaal 78.000 uur aan religieuze activiteiten besteed. Als alle uren omgerekend worden in geld, komt dit overeen met een bedrag van meer dan € 3.400.000. Niet al het hier genoemde werk heeft een even groot maatschappelijk belang. 32,6% hiervan oftewel ruim € 1.114.000 is berekend als maatschappelijk rendement.

Een deel van het maatschappelijk rendement van deze religieuze activiteiten komt voort uit het feit dat mensen in de gelegenheid gesteld worden elkaar te ontmoeten. Als het niet in de moskee zou plaatsvinden, dan zou een gemeente er waarschijnlijk een buurthuis voor beschikbaar stellen. De beheerder daarvan wordt nu uitgespaard door de moskeeorganisatie. Die functie heeft daarmee een 100% maatschappelijk rendement. Religieuze activiteiten zorgen er vaak voor dat mensen uit een bepaalde gemeenschap elkaar ontmoeten. Daarmee kunnen ze bijdragen aan sociale cohesie. Een ander deel van het maatschappelijk rendement wordt genereerd doordat in religieuze lessen gedragslijnen, waarden en normen worden overgedragen die ook buiten de moskee van invloed zijn op de wijze waarop mensen zich gedragen ten opzichte van anderen. Een voorbeeld is het Offerfeest, waarbij de religieuze betekenis hand in hand gaat met het geven van vlees aan armen. Daardoor en daarmee worden armen in Nederland en het buitenland ondersteund.

De religieuze activiteiten worden voor een behoorlijk deel verricht door de imams. Dat leidt er toe dat het maatschappelijk rendement dat hieraan wordt gekoppeld, grotendeels kan worden toegerekend aan de imam.

Tegelijk echter is duidelijk geworden dat de imam niet als enige actief is in dit veld. Vele vrijwilligers zijn actief als leraren of leraressen bij het Koranonderricht, en bij de uitvoering van religieuze taken rond bij voorbeeld het offerfeest.

4.2 Sociaal-culturele activiteiten

Deze activiteiten worden georganiseerd om gezamenlijk de eigen cultuur te beleven en/of om de gemeenschapsvorming te ondersteunen. De cultuur (en soms de taal) van het herkomstland wordt overgedragen aan de generaties die in Nederland geboren en opgegroeid zijn. Soms zijn sociaal-culturele activiteiten verbonden met de religie, bijvoorbeeld in het geval van het Suikerfeest dat aan het einde van de Ramadan gevierd wordt. In andere gevallen hebben deze activiteiten geen religieuze aanleiding, bijvoorbeeld een modeshow of een koffieochtend. Veel moskeeën organiseren tijdens de vastenmaand Ramadan één of enkele iftar-maaltijden. Met deze feestelijke maaltijd wordt na zonsondergang gezamenlijk het vasten verbroken. Men organiseert de maaltijd voor de eigen moskeegemeenschap, of voor mensen uit de hele buurt. Daarbij worden kerken uit de wijk soms ook speciaal uitgenodigd. De iftar-maaltijd kan zodoende een interreligieus en intercultureel karakter hebben. De iftar-maaltijd heeft een samenbindende functie; er komen vaak veel mensen op af.

Een ander voorbeeld is de opvang van ouderen die na een relatief lang verblijf in Nederland niet meer kunnen aarden in het land van herkomst, maar ook in Nederland aansluiting missen vanwege bijvoorbeeld een gebrek aan taalvaardigheid in het Nederlands. Door deelname aan moskeeactiviteiten is er voor hen zowel een ervaring zinvol bezig te zijn, als een opvang van mensen in een vertrouwde omgeving.

Voorbeelden van sociaal-culturele activiteiten

- Kermes (fancy fair)
- Suikerfeest
- Iftarmaaltijd met buurtbewoners
- Handwerkochtend voor vrouwen
- Nationale feesten van het herkomstland vieren
- Tentoonstellingen en exposities
- Modeshow voor meiden

In 2007 investeerden de onderzochte moskeeën bijna 32.000 uur in sociaal-culturele activiteiten, wat in geld uitgedrukt ruim € 1.000.000 bedraagt. Het maatschappelijk rendement ervan komt overeen met ruim € 727.000. Dit betekent dat 72% van het werk in deze categorie een maatschappelijk rendement heeft.

4.3

Educatieve activiteiten en voorlichting

Voorbeelden van educatieve activiteiten

- Huiswerkbegeleiding
- Nederlandse les
- Voorlichting over gezondheidszaken in samenwerking met de GGD
- Opvoedcursus
- Jongeren begeleiden bij opleidingskeuze
- Rapportavonden voor ouders met schoolgaande kinderen
- Voorlichting over Nederlandse politieke partijen en verkiezingen

Deze activiteiten zijn meer gericht op integratie in de Nederlandse samenleving. Het beoogde effect is met name de vergroting van de zelfstandigheid en de zelfredzaamheid van mensen als groep en als individu.

Hierbij werden de volgende activiteiten benoemd: voorlichting over bijvoorbeeld opvoedingszaken, verkiezingen en andere politieke thema's, onderwijszaken, gezondheid; themabijeenkomsten over bijvoorbeeld loverboys of eerwraak; huiswerkbegeleiding; internaat; ouderenzorg; Nederlandse taal; computer- en internetcursussen; arbeidsmarktoriëntatie en sollicitatiecursussen; kadercursussen; gezondheidscursussen; studieweekenden voor uiteenlopende doelgroepen zoals jongeren of imams; creatieve cursussen (waaronder naaicursussen); gespreksgroepen; inburgeringcursussen, etc. Voor sommige onderwerpen nodigen moskeeën externe deskundigen uit, zoals mensen van de GGD of een arts. In andere gevallen ligt het initiatief voor een bijeenkomst bij externe instanties, bijvoorbeeld politieke partijen of politie en Defensie die een wervingscampagne houden.

De moskee vervult op die manier een belangrijke brugfunctie tussen haar achterban en allerlei (overheids-)instellingen.

Intermediair

Veel moskeebestuurders fungeren als intermediair tussen de moskeegemeenschap en allerlei instellingen en de (lokale) overheid. Het gesprek met de voorzitter van een Turkse vrouwenvereniging illustreert dat. De voorzitter legt uit dat het doel van de vereniging is om de emancipatie en integratie van Turkse vrouwen te bevorderen en ze een plek te bieden waar ze de eigen godsdienst en cultuur kunnen beleven. En waar ze anderen kunnen ontmoeten, zodat ze niet de hele dag alleen thuis hoeven te zitten. De vereniging blijkt voor veel officiële instanties een kanaal te zijn om met de Turkse gemeenschap in de wijk in gesprek te komen. De gemeente, de GGD, de politie, allemaal weten ze de voorzitter te vinden als ze een voorlichtingsavond of cursus willen organiseren. Lokale politieke partijen die 'de wijk ingaan', kloppen bij de vereniging aan. Ook omgekeerd functioneert het bestuur van de vereniging als intermediair: vrouwen kloppen met uiteenlopende problemen bij hen aan, waarna de bestuursleden ze begeleiden naar de officiële instanties.

In de praktijk komt veel bestuurswerk aan op deze voorzitter. Als vrijwilliger is ze daar meer dan full time mee bezig.

Per jaar (2007) investeren de onderzochte moskeeën 13.090 uur in educatieve activiteiten en voorlichting. Omgerekend in geld betreft dit € 607.851. Omgerekend naar het maatschappelijk rendement komt dit neer op € 539.672. (Dit is 88,8%).

De onderzochte moskeeën hebben in 2007 ruim 13.000 uren besteed aan de genoemde educatieve activiteiten. De berekende waarde van dat werk bedroeg ruim € 600.000; het maatschappelijk rendement daarvan was bijna € 540.000 - ruim 88% van de berekende waarde van het werk.

4.4

Individuele hulpverlening

Individuele hulpverlening staat voor de hulp die vanuit moskeeën gegeven wordt aan mensen met allerlei soorten hulpvragen. Mensen kloppen bij de moskee aan met maatschappelijke, psychosociale of relationele problemen, als ze behoefte hebben aan advies en informatie, of hulp nodig hebben bij het invullen van formulieren. Soms is een goed gesprek voldoende;

soms vereist de hulpvraag een langdurigere en intensievere inzet, of doorverwijzing naar een professionele instantie.

Uit ieder gesprek blijkt dat de moskeeën een sterke doorverwijsfunctie hebben. De achterban van de moskee komt doorgaans uit de buurt. Sommige moskeebezoekers blijken de algemene instellingen niet te kennen. In de moskee worden zij doorverwezen naar relevante instanties en personen. De achterban ervaart de bekendheid en de veiligheid van de eigen groep als heel belangrijk. De onderzochte moskeeën hebben een plaats in netwerken van buurtbemiddelaars, woningcorporaties, zorgverlenende instanties en dergelijke. Soms is de moskee de initiërende partij. Vaak weten andere organisaties de moskee te vinden.

Moskeeën vervullen ook een belangrijke functie in wat pastoraal werk genoemd kan worden. Niet voor elke moskee was dit even eenvoudig en efficiënt te achterhalen, omdat hiervoor doorgaans de imam bevrraagd diende te worden.³⁴ Maar niet alleen de imam, ook bestuursleden nemen delen van pastorale begeleiding op zich. Het gaat om bijvoorbeeld rouwbegeleiding en de rituelen bij overlijden zoals de wassing van een overledene. Ook het transport van een overledene naar het land van herkomst is onder deze categorie van werk gerekend. Verder vallen activiteiten rond geboorte en huwelijk hieronder, maar ook het beantwoorden van allerlei vragen van gelovigen, waarvoor bijvoorbeeld islamitisch recht moet worden opgezocht en doorgegeven. Door mensen te bezoeken en begeleiden bij specifieke geestelijke of maatschappelijke problemen, kan soms worden voorkomen dat ze (veel) hulp van professionele instanties nodig hebben. De respondenten geven aan dat moskeeën mede door het religieuze kader van waaruit gedacht en gehandeld wordt, gelovigen een houvast en perspectief bieden.

34 In vier moskeeën nam de imam deel aan het interview.

Doorverwijsfunctie

Moskeebestuurslid: “De moskee heeft een echte doorverwijsfunctie. De moskee verwijst door naar andere instellingen waar mensen terecht kunnen voor allerlei zaken. (...) De netwerken met buurtbemiddelaars en dergelijke zijn groot. We kennen veel mensen waar we ze naar kunnen verwijzen, ook als jongeren stageplekken zoeken. Als er hulp bij lezen of schrijven van brieven of sollicitaties wordt gevraagd, wordt wel doorverwezen naar SPIOR,³⁵ die informatie opstuurt naar de moskee. Als er inzet gevraagd wordt voor vluchtelingen en hun procedures, dan verwijzen we door. Als er inzet gevraagd wordt voor ondersteuning en zorg voor gehandicapten, dan verwijzen we door.”

Moskeebestuurslid: “We verwijzen heel veel door bij alles wat formeel is, waar je een enveloppe van kunt krijgen, zoals woningbouwcorporaties en ziekenhuizen. In de weekenden komen de ouderen bij ons, zij lopen met die enveloppen in hun zak. Dat is ook het leuke aan ons vak. Als we zo’n brief hebben gelezen, zeggen we tegen hen: ‘Je moet écht even naar een ziekenhuis of advocaat.’ We vragen hen ook wel: ‘Waarom vraag je niet een van je kinderen om die brief voor je te lezen?’, maar dan zeggen ze: ‘We vertrouwen jullie’. Dit is voor ons een heel continue activiteit.”

Voorbeelden van individuele hulpverlening

- Inloopspreekuur voor opvoedproblemen
- Bezoekwerk bejaardentehuis
- Bezoekwerk gevangenis
- Uitvaart verzorgen
- Geestelijke begeleiding van zieken
- Aanvraagformulieren invullen voor niet-Nederlands sprekenden
- Doorverwijzen naar professionele instanties
- Jongeren via Reclassering in de moskee een werkplek bieden
- Imam geeft advies bij pastorale vragen
- Doorverwijzen bij zoeken naar stageplekken voor scholieren en studenten

Vanuit de onderzochte moskeeën werd in 2007 ruim 17.000 uur aan individuele hulpverlening en pastorale zorg besteed. In geld omgerekend komt dit neer op bijna € 850.000. Ruim 80% hiervan oftewel ruim € 690.000 is berekend als maatschappelijk rendement.

4.5

Charitatieve en humanitaire activiteiten

Deze activiteiten zijn bedoeld om kwetsbare groepen in de samenleving en verder weg (bijvoorbeeld in de landen van herkomst) te ondersteunen. De islamitische ethiek richt zich sterk op het belang van het helpen van andere mensen en het geven van aalmoezen. Het is een belangrijke uiting van betrokkenheid op een ander, van zorg voor anderen.

Er zijn vaste collectes en incidentele inzamelingen, zoals na een natuurramp in andere landen. Veel moskeebestuursleden gaven aan dat er in hun moskee een (kleding)actie was georganiseerd naar aanleiding van de tsunami in 2004 en de aardbeving in Pakistan in 2006. Deze acties zijn echter niet in de urenrapportage opgenomen, aangezien ze buiten het meetjaar 2007 vallen.

Ook worden vaak collectes gehouden voor de nieuwbouw van de eigen moskee of andere moskeeën in Nederland.

Voorbeelden van charitatieve en humanitaire activiteiten

- Kleding inzamelingsacties
- Voedselbank
- Fitr
- Zakat
- Korban

De geïnterviewde moskeeën besteedden in 2007 ruim 8.600 uur aan charitatieve en humanitaire activiteiten, wat uitgedrukt in geld neerkomt op ruim € 375.000. Het maatschappelijk rendement bedraagt ruim € 366.000 (dit komt neer op 97,4 %). Aan deze activiteiten is meestal per activiteit een maatschappelijk rendement van 100% toegekend, omdat de werkzaamheden uitvoerend van aard zijn en geheel ten goede komen aan hulpbehoevenden. Het geld dat met collectes en acties opgehaald wordt en besteed wordt aan hulp aan organisatie in Zuidelijke landen, kan gezien worden als een vorm van ontwikkelingssamenwerking.

Zakat

Aalmoezen of gemeenschapsbijdragen. De zakat vormt één van de vijf basisplichten ('zuilen') in de islam. Het is een vorm van religieuze belasting. De zakat is bestemd voor groepen als armen en wezen. De gever dient deze jaarlijks te geven als blijk van liefde voor God. Meestal gaat het om een bedrag van circa 2,5 % van het vermogen van iemand (het geld dat iemand over heeft als aan de basisbehoeften is voldaan, dus spaargeld, vermogen in de vorm van een huis, auto en dergelijke). De meeste moslims in Nederland die zakat geven, sluiten dit via eigen kanalen door naar familie, bekenden, of familie van bekenden in het land van herkomst.

Zakat al-fitr

Vorm van religieuze belasting. De zakat al-fitr wordt gegeven op Id al-fitr, dus aan het einde van de Ramadan en wordt verzameld in de moskee. Het bedrag (momenteel meestal € 5) wordt vanuit de moskee vastgesteld. Het is bestemd voor de armen en andere behoeftigen.

Sadaqa

Liefdadigheid. Deze vorm van aalmoezen wordt onderscheiden van de zakat door het vrijwillige karakter ervan. De sadaqa wordt als aanbevelenswaardig en verdienstelijk bestempeld. Het geld kan velerlei bestemmingen hebben. Er zijn incidentele inzamelingen in het geval van natuurrampen, zoals de aardbevingen in Turkije en Pakistan in 2006 en de tsunami. Regelmatig wordt er in de moskeeën op vrijdag na het gebed gecollecteerd voor de bouw van nieuwe moskeeën in Nederland. De meeste moskeeën zamelen niet iedere vrijdag geld in, om te voorkomen dat steeds dezelfde in de gemeenschap, namelijk de regelmatige moskeebezoekers, bevraagd worden.

Kurban

Op de tiende dag van de hadj, de jaarlijkse bedevaart naar Mekka, slachten alle praktiserende moslimfamilies op de wereld die zich dat kunnen permitteren, een schaap en verdelen het vlees onder familieleden en armen. Men herdenkt hiermee het offer van Ibrahim, die op bevel van God bereid was om zijn zoon Ismail te offeren. Op het laatste moment zond God echter een offerdier dat Ibrahim in plaats van zijn zoon mocht slachten.

4.6

Sportieve en recreatieve activiteiten

Veel moskeeën organiseren sportieve en recreatieve activiteiten. Doel van deze activiteiten is een combinatie van lichamelijke gezondheid, ontspanning en onderling contact aan te bieden. Sommige activiteiten zijn alleen bedoeld voor de eigen groep; andere staan nadrukkelijk open voor alle belangstellenden, zoals een spelletjesdag voor alle kinderen uit de buurt. Ook zijn er activiteiten die het onderlinge contact bevorderen met moskeeën uit andere plaatsen, zoals een gezamenlijk voetbaltoernooi. De meeste activiteiten zijn voor specifieke doelgroepen: mannen, vrouwen, ouderen, meisjes of jongens.

In de geïnterviewde moskeeën werd in het meetjaar bijna 8.800 uur in sportieve en recreatieve activiteiten geïnvesteerd, wat overeenkomt met een geldwaarde van ruim € 263.000. Het maatschappelijk rendement is berekend op ruime € 240.000, ofwel een rendement van 91,5%.

Voorbeelden van sportieve en recreatieve activiteiten

- Zaalvoetbaltoernooi
- Picknick
- Dagje naar een pretpark
- Zwemles voor vrouwen
- Knutselen voor kinderen
- Spelletjesdag voor alle buurtkinderen
- Fitness voor ouderen
- Excursies
- Zomerkamp in de Ardennen
- Schaatsen

4.7

Interculturele en interreligieuze activiteiten

De activiteiten van moskeeën beperken zich (vaak) niet (meer) tot de eigen groep, maar richten zich steeds vaker ook op autochtonen. Dat gebeurt door middel van interculturele en interreligieuze activiteiten. De volgende activiteiten zijn in kaart gebracht: open dagen, voorlichting en rondleidingen geven in de moskee; dialoogbijeenkomsten. Ook vallen contacten met scholen, scholieren, studenten en journalisten onder deze categorie.

Voorbeelden van interculturele en interreligieuze activiteiten

- Open Dag in de moskee
- Rondleidingen door de moskee geven
- Lezingen over de islam geven op scholen
- Deelname interreligieuze werkgroep
- Dialoogbijeenkomsten

Jaarlijks besteden de moskeeën ruim 3.850 uur aan interreligieuze en interculturele activiteiten, wat in geld uitgedrukt ruim € 149.000 bedraagt. Het maatschappelijk rendement (78,8%) ervan is ruim € 117.000.

4.8

Beleid

Voorbeelden van beleidswerk

- Vergaderingen van het moskeebestuur
- Studiedag voor moskeebestuur
- Werkzaamheden voorzitter
- Deelname buurtplatform
- Bestuursvergadering met moskeekoepel
- Overleg met (deel)gemeente
- Deelname aan 'Duurzame Dialoog' op plaatselijk niveau

Uit de interviews met de vertegenwoordigers van de moskeeën kwam naar voren dat er jaarlijks in de moskeeën ruim 36.500 uur aan beleidswerk besteed wordt. Het betreft zowel interne afstemming als samenwerking in externe verbanden. Het overleg kan op wijk-, stedelijk, regionaal of landelijk niveau zijn. De uren die betaalde krachten en vrijwilligers besteden aan intern beleidsmatig werk hebben echter geen effect op de hoogte van het maatschappelijk rendement van de moskeeën. Het rendement van allerlei overheadwerkzaamheden is immers per definitie steeds op 0% gezet: praten over het werk is niet hetzelfde als het werk zelf. Het effect ervan komt pas later tot uiting in concrete activiteiten. Dit ligt anders bij beleidswerkzaamheden die gericht zijn op het onderhouden van contacten, het stimuleren van concrete samenwerking in bijvoorbeeld een wijk en het samenwerken met officiële instanties. Voorbeelden van dit soort activiteiten zijn een afgevaardigde naar de plaatselijke Seniorenraad sturen, of deelnemen aan een 'Platform Veiligheid'. Ook contacten met wijkbeheer

en politie vallen hieronder. Het beleidswerk vertegenwoordigt een investering van ruim 36.500 uur met een waarde van ruim € 1.500.000; het maatschappelijk rendement is berekend op bijna € 85.000. Dit komt neer op 5,5%.

4.9

Beheer

Het beheer van het moskeegebouw en van de aangeboden faciliteiten zoals een kantine en een winkel, vormt voor veel moskeeën een belangrijk onderdeel van het (vrijwilligers)werk. Iemand moet de deuren open en dicht doen, de afwas doen en natuurlijk het gebouw schoonmaken.

Het is per gemeente verschillend of het mogelijk is om een gesubsidieerde arbeidsplaats, een zogenaamde ID-baan, te verkrijgen. Zeker vier moskeeën hebben op deze manier één of meer mensen in dienst. Bij drie moskeeën was er voorheen wel zo'n constructie, waar ook gebruik van werd gemaakt, maar was dit vanuit de gemeente niet meer mogelijk. In één geval wilde de moskee zelf niet meer meedoen met deze constructie, omdat de gemeente voorwaarden stelde waaraan de moskee niet wilde of kon voldoen.

Veel van het beheerswerk van moskeeën bestaat uit activiteiten die vallen onder de overhead van de organisatie. Het schoonmaken van het pand, het beheren van de financiën: voor de voortgang van het werk van moskeeën zijn het onmisbare werkzaamheden. In 2007 besteedden de moskeeën uit het onderzoek in totaal ruim 71.500 uur aan beheer, wat overeenkomt met bijna € 1.950.000. Het maatschappelijk rendement van deze werkzaamheden is berekend op ruim € 1.330.000. Dit komt neer op ruim 68,5%. Een deel hiervan komt op het conto van het werk van beheerders, het verzorgen koffie en thee en het beheren van een kantine. Ook publicitair werk zoals het beheren van een moskee-website draagt bij aan het maatschappelijk rendement, omdat het mensen op de hoogte brengt van wat moskeeën zijn en doen.

Voorbeelden van Beheerswerkzaamheden

- Administratie
- Boekhouding
- Gebouw schoonmaken
- Thee en koffie verzorgen
- Kantine beheren
- Technisch onderhoud gebouw
- Deuren openen en sluiten
- Contributie innen
- Website beheren

5 Discussie resultaten

In dit hoofdstuk vindt een discussie plaats over de resultaten van het onderzoek zoals die zijn gepresenteerd in hoofdstuk 4. Allereerst biedt 5.1 een samenvatting van die resultaten. Daarbij gaat het in eerste instantie om de cijfermatige uitkomsten. Deze worden in 5.2 in verder geanalyseerd. In 5.3 wordt een korte vergelijking gemaakt met de eerder verrichte onderzoeken naar maatschappelijk rendement van religieuze organisaties. Tenslotte wordt een voorzichtige extrapolatie van de uitkomsten naar alle moskeeën in Nederland geboden.

Steeds moet rekening gehouden worden met het uitgangspunt dat de uitkomsten eerder te laag dan te hoog zijn berekend. Wie bij de weergave van de getalsmatige uitkomsten het woordje ‘minimaal’ vergeet, onderschat de resultaten systematisch.

5.1 Uren en ruilwaarde

Het onderzoek onder de aangegeven moskeeën heeft geleid tot de volgende uitkomsten:

¶Tabel 1: *Overzicht van het vrijwilligerswerk in moskeeën*

<i>Soort werk in de moskee</i>	<i>Uren</i>	<i>%(A)</i>	<i>€ (B)</i>	<i>%(C)</i>	<i>MR in € (D)</i>	<i>%(E)</i>	<i>%(D:B)</i>
Religieuze activiteiten	78.466	29,1	3.421.809	33,7	1.114.348	21,4	32,6
Sociaal-culturele act.	31.872	11,8	1.009.339	9,9	727.089	13,9	72,0
Educatieve act. en voorlichting	13.090	4,8	607.851	6,0	539.672	10,3	88,8
Individuele hulpverlening	17.109	6,3	849.583	8,4	690.749	13,2	81,3
Charitatieve en humanitaire act.	8.639	3,2	375.809	3,7	366.195	7,0	97,4
Sportieve en ereative act.	8.792	3,3	263.102	2,6	240.764	4,6	91,5
Interreligieuze en interculturele act.	3.872	1,4	149.076	1,5	117.489	2,3	78,8
Beleid	36.632	13,6	1.546.322	15,2	84.857	1,6	5,5
Beheer	71.627	26,5	1.944.812	19,1	1.334.992	25,6	68,6
TOTAAL	270.098	100	10.167.703	100	5.216.154	100	51,3

36 Zie bijlage 4 voor de verantwoording van de rekenmethode.

Ter toelichting op de tabel en de berekeningen:

Alle bedragen zijn berekend in Euro's van 2008.

- A geeft het % van arbeidstijd van het totaal van gewerkte uren.
- B is het totaal berekende bedrag van de aangegeven uren per soort werk, vermenigvuldigd met de verschillende tarieven voor elk van de uitgevoerde werkzaamheden.
- C is het % van de geldwaarde, dat de aangegeven soort van werk uitmaakt van de totaal gegenereerde waarde.
- D is het berekende totaal maatschappelijk rendement van de aangegeven soort van werk.
- E is het % van de het totaal maatschappelijk rendement dat de aangegeven werksoort bijdraagt.
- $\%(D:B)$ (de laatste kolom) geeft aan welk percentage van de betreffende werksoort ook werkelijk leidt tot een maatschappelijk rendement.

In deze tabel is weergegeven wat het maatschappelijk rendement binnen elk van de aangegeven categorieën is. Hieronder gaan we in op enkele in het oog springende uitkomsten.

Religieuze activiteiten

Ten eerste blijkt dat een groot deel van de geïnvesteerde tijd binnen de moskeeën (ongeveer 30%) is besteed aan religieuze activiteiten. Dit kan verwacht kan worden in een organisatie die primair een religieus organisatiedoel heeft. Hoewel religieuze activiteiten op zichzelf er niet op gericht zijn een maatschappelijk rendement te genereren, kunnen ze wel het effect hebben dat door die activiteiten werk voor instanties in de samenleving buiten de moskee wordt 'weggevangen'. Het betreft hier zaken als de ondersteuning van families bij het overlijden van een persoon, of religieuze lezingen. Ook is een bepaalde waarde toegekend aan lessen uit en over de Koran en Hadith. Daarmee worden immers ook gedragslijnen, waarden en normen overgedragen, die ook buiten de moskee van invloed zijn op de wijze waarop mensen hun geloof zullen praktiseren. Zo ook het offerfeest, waarbij de religieuze betekenis hand in hand gaat met het geven van vlees aan armen.

Beheer

Ten tweede blijkt ook dat circa een kwart van het werk valt onder de categorie 'Beheer'. Ook dat ligt in de lijn der verwachting aangezien het moskeegebouw de plaats is van waaruit heel veel werk gebeurt. Goed onderhoud, schoonmaken, technische installaties up to date houden - het

zijn zaken die dienstbaar zijn aan de voortgang van de andere activiteiten binnen de moskee. Juist het gebouw en de beheerswerkzaamheden blijken dus een duidelijk maatschappelijk rendement op te leveren. Door de uitvoering van de beheersfunctie is de ruimte beschikbaar voor tal van activiteiten, die allen een groot maatschappelijk rendement hebben. De beschikbaarheid van de ruimte is daarbij een essentieel - en vertrouwd! - gegeven. Zonder gebouw geen samenkomst, geen ontmoeting, geen nieuwe impuls.

Charitatieve en humanitaire activiteiten

Het derde punt dat opvalt is dat de charitatieve activiteiten een hoog maatschappelijk rendement behalen. Dit hoeft evenmin verbazend te zijn. Deze worden doorgaans uitgevoerd als uiting van het geloof. De islamitische ethiek richt zich sterk op het belang van het helpen van andere mensen en het geven van aalmoezen. Hoewel het in de organisatie relatief weinig tijd kost, is het een belangrijke uiting van betrokkenheid op de ander, van zorg voor anderen. Daarmee is ook duidelijk dat dit getal in de berekening een indicatie is van een omvangrijkere inzet - die daarmee werk wegvangt voor andere maatschappelijke instanties zoals bijvoorbeeld de Sociale Dienst. Het onderzoek stuit hiermee op een beperking: we hebben niet voor alle moskeeën, die zijn onderzocht tijdens het uitgevoerde onderzoek, in beeld kunnen brengen wat de moskeegemeenschap jaarlijks aan individuele giften opbrengt. Dat kan geld betreffen dat via de moskee naar hulpbehoevende groepen gaat. Het kan ook gaan om geld dat door leden van de moskeegemeenschap wordt overgemaakt aan mensen in hun herkomstland. Het is dan een impuls in de ontwikkeling van armere regio's - in de Nederlandse samenleving een taak die ligt bij particuliere organisaties maar die evenzeer bij de overheid ligt. Daarmee is die kapitaaloverdracht ook te zien als een maatschappelijk rendement - zij het in dit geval niet gekwantificeerd. Het is echter wel een argument om vast te blijven stellen dat de gepresenteerde uitkomsten slechts het minimum van het maatschappelijk rendement uitdrukken.

Beleid

Het aandeel van het beleidsmatig werk in het maatschappelijk rendement blijkt laag te zijn, 5,5% van het totaal. Dat is logisch, gezien de methodiek die ook bij deze bepaling van het maatschappelijk rendement is toegepast. Overhead ofwel al het werk dat indirect is gekoppeld aan uitvoerend werk, is per definitie gesteld op een maatschappelijk rendement van nul. De reden is dat de daarvoor benodigde tijd en energie is ingecalculeerd in het

toegekende tarief voor de andere activiteiten. Daarmee maakt het niet uit of de vergaderingen, de coördinatie als efficiënt of als inefficiënt te boek staan. Wat telt is dat de vergaderingen en het overleg bijdragen aan concreet uitgevoerd werk. Dit geldt overigens binnen elke categorie van werk, zij het dat onder ‘beleid’ bijna uitsluitend de overheadwerkzaamheden zijn geregistreerd.

Aangetekend moet worden dat onder deze categorie ook de contacten vallen met bijvoorbeeld wijkbeheer en politie. De netwerken hebben een grote maatschappelijke betekenis, zoals eerder werd betoogd. Tegelijk vallen de vergaderingen vaak onder ‘overhead’.

De tabel geeft in de verschillende kolommen nog andere informatie. Zo valt op dat, uitgezonderd de religieuze activiteiten en het beleid, de werkzaamheden binnen de moskeeën een relatief groot maatschappelijk rendement hebben. In 7 van de 9 categorieën van werk heeft meer dan 2/3 deel (soms zelfs bijna 100%) van het werk een aanwijsbaar maatschappelijk rendement.

De verzamelde gegevens bieden ook nog inzicht in verschillen tussen moskeeën. Dat blijkt uit de volgende tabel.

Tabel 2:

Enkele cijfers over de variatie binnen de onderzochte groep moskeeën

<i>Categorie</i>	<i>Minimum</i>	<i>Maximum</i>	<i>Gemiddelde</i>	<i>Mediaan</i>
Uren	6.175	34.407	16.881	14.239
Waarde in €	229.876	1.184.419	635.481	556.094
MR in €	103.060	597.943	326.009	297.209

Uit deze tabel blijkt dat er een grote variatie is gevonden in de onderzochte moskeeën. Dat komt voort uit de grote verschillen in omvang. Enkele moskeeën waren aan de kleine kant, terwijl enkelen echt groot waren; de variatie in bestede uren liep in de verhouding van 1 : 5. Voor het maatschappelijk rendement was die verhouding lager – een indicatie voor de gedachte dat kleine moskeeën wellicht via hun bestuur, de imam en de vrijwilligers een aantal essentiële taken met maatschappelijk rendement toch weten te realiseren.

Voor God, de moskee en de samenleving

Het meeste werk in de moskee komt neer op de schouders van een doorgaans beperkt aantal vrijwilligers. Waarom doen zij dit? Wat zijn hun belangrijkste motivaties?

Mustafa is al vijftien jaar als vrijwilliger verbonden aan de moskee. Hij is samen met de imam en nog een bestuurslid actief betrokken bij een aantal wijkinitiatieven. Mustafa is erg vol van verschillende soorten vrijwilligerswerk dat hij doet, hij benadrukt dat hij veel van Nederland houdt. Hij zou nooit en te nimmer geld willen hebben voor wat hij doet voor de moskee. Hij doet dit voor het leven na de dood en hij hoopt dat hij er daar voor beloond zal worden. Daarnaast vindt hij dat Nederland mensen nodig heeft in besturen, met een allochtone achtergrond, om te integreren en samen te werken.

De motivatie van dit bestuurslid komt ook bij anderen terug: 'We doen het voor God en voor de moskee. Omdat je verantwoordelijk bent voor de moskee. Als je iets geeft voor God of voor de moskee, krijg je een punt bij beoordeling door God, het geeft hassanat', zo legt een Marokkaans bestuurslid van de eerste generatie uit. Fî sabil Allah, wordt het in het Arabisch genoemd. In het Turks heet het Allah rizazi, om welbehagen van God te krijgen.

In onderstaande opgetekende dialoog komen de verschillende perspectieven van religie, integratie en toekomst terug:

Fatih: Het enthousiasme moet je ook echt hebben, je moet het willen, anders lukt het ook niet.

Mustafa: We worden 100% geïnspireerd vanuit onze religie.
Het is een voorschrift vanuit de islam. Het is niet makkelijk.

Fatih: Ook een beetje vanuit onze cultuur.

Mustafa: Allah rizazi -om welbehagen van God te krijgen.
Je bent niet alleen op aarde om goed voor jezelf te zorgen, maar ook voor de andere mensen.

Fatih: We maken ook geen eens verschil tussen moslims en christenen.

Mustafa: Voor Allah.

Fatih: En het is gezellig.

Mustafa: We hebben zo'n enorme verbondenheid. We kennen elkaar al zo'n 20 à 25 jaar. Maar ook voor carrièremogelijkheden geeft het een enorme boost. Je leert veel, organiseren, een netwerk opbouwen dat naar allerlei instanties reikt en je leert voor een groep te staan. En omdat wij met een islamitische identiteit in een westerse samenleving staan, kan het ons heel erg helpen om een plek te vinden in deze samenleving. We motiveren jongelui ook heel erg om mee te doen in de samenleving. Het is een investering voor onze kinderen. Ik wil dat mijn kinderen hun normen en waarden meekrijgen. Dat kan alleen in dit gebouw. Dat wil ik behouden.

5.2 Onderzoeken vergeleken

De uitkomsten van het hier gepresenteerde onderzoek zijn vergelijkbaar met de uitkomsten van eerder uitgevoerd onderzoek naar het maatschappelijk rendement van religieuze organisaties. Het betreft onderzoek naar het maatschappelijk rendement van 16 wijkgemeenten van de Protestantse Gemeente Utrecht (maatschappelijk rendement van € 8,25 miljoen per jaar, omgerekend naar 2008 € 8,9 miljoen) en van 22 migrantenkerken in de stad Den Haag (maatschappelijk rendement van € 4,2 miljoen per jaar, in Euro's van 2008 € 4,37 miljoen) .

Samengevat ziet de vergelijking er als volgt uit:

Tabel 3: Vergelijking van verschillende onderzoeken naar het Maatschappelijk Rendement

Onderzoek	Eenheden	Uren	X = uren in	€ Y = MR in €	(Y/X) x 100%
Protestantse Gemeente Utrecht	16	408.000	€ 15.939.000 ³⁷	€ 8.250.000 ³⁸	51,8%
Migrantenkerken, Den Haag	22	293.000	€ 10.799.000 ³⁹	€ 4.200.000 ⁴⁰	38,9%
Moskeeën, diverse plaatsen	16	270.000	€ 10.167.000	€ 5.200.000	51,3%

37 Cijfers 2004, te verhogen met 8% tot € 17,2 miljoen

38 Cijfers 2004, te verhogen met 8% tot € 8,9 miljoen

39 Cijfers 2006, te verhogen met 2,9% tot € 1,11 miljoen

40 Cijfers 2006, te verhogen met 2,9% tot € 4,37 miljoen

Wat betekenen deze getallen? Deze cijfers zijn niet éénduidig noch eenvoudig te vergelijken. Van belang is in te zien dat de Protestantse Gemeente te Utrecht kan bogen op een traditie ter plaatse van enkele eeuwen. Dat betekent dat er relatief weinig energie besteed hoeft te worden aan de opbouw van de organisatie of aan de bouw van kerken en andere plaatsen van samenkomst. Veeleer is op dit moment de inkrimping van de organisatie en de afbraak van gebouwen een thema voor die Protestantse gemeente. Het instituut is in zekere zin gevestigd, onbesproken in het bestaan als zodanig, al staan uiteraard diverse uitingen van kerken ter discussie.

Ook migrantenkerken dragen actief bij aan veranderingen in de maatschappij, zoals blijkt uit het onderzoek in Den Haag. De aandacht van de leden en van de organisatie is relatief sterk gericht op de eigen geloofsgemeenschap. Een maatschappelijk effect wordt niet vermeden, soms zelfs gezocht, maar in het algemeen is het een nuttig en welkom neveneffect van hetgeen als de kernactiviteit wordt gezien: geloofsgemeenschap zijn, God loven en prijzen, bidden, zingen, onderlinge hulp verlenen aan mensen dichtbij en ver weg.

Het werk van deze kerken (Protestantse Gemeente in Utrecht; migrantenkerken in Den Haag) is te onderscheiden in een drietal categorieën, te weten

- a. activiteiten die zijn gericht op de primair geachte taak van de kerk: geloofsverkondiging en -opvoeding, ontwikkeling van de eigen gemeenschap;
- b. activiteiten die zijn gericht op deelname aan activiteiten in de Nederlandse samenleving. Daaronder vallen ook activiteiten, die zijn gericht op integratie;
- c. activiteiten die zijn gericht op de opbouw en het onderhoud van de eigen organisatie.

Jonge organisaties zijn bijna als vanzelfsprekend genoodzaakt een groot deel van hun tijd en energie te investeren in de opbouw van de eigen organisatie. Voor migrantenkerken is dat zeker het geval, temeer omdat in een aantal kerken de gemeenschap voor een aanzienlijk deel bestaat uit mensen zonder geldige verblijfstitels. Van hen kan weinig energie naar de samenleving als geheel worden verwacht; de eigen organisatie is vaak al een forse uitdaging, met name als het eigen bestaan van de kerkleden binnen

de samenleving ter discussie staat. Gerichtheid op de leden heeft dan al een emanciperende invloed, ook al kan daarmee slechts gedeeltelijk het werk van officiële instanties worden overgenomen. Een groot aantal leden zet zich via hun kerk in voor hun gemeenschap. Pas als er sprake is van een zekere mate van worteling in de samenleving - pas dan kan er ook meer tijd en energie worden geïnvesteerd in activiteiten die de participatie in de Nederlandse samenleving bevorderen, zowel van de betreffende individuen als van de gehele geloofsgemeenschap.

Ook bij moskeeën geldt dat er een sterke gerichtheid op de leden en betrokkenen bij de moskeegemeenschap is. Er ligt nog steeds een grote nadruk op de emancipatie van de eigen leden van de gemeenschappen, ondanks dat veel moslims reeds lange tijd in Nederland verblijven. Er is sprake van een tweede en derde generatie van moslims die hier leven. Zij zijn vaak opgevoed in twee culturen, maar zij slagen er doorgaans in daar hun eigen weg in te vinden.

Emancipatie van de eigen leden is bij de moskeeën echter niet meer de enige of sterkste karakteristiek. De institutionalisering is inmiddels in een gevorderd stadium. Veel moskeeën hebben een eigen gebouw kunnen betrekken, soms zelf nieuw gebouwd. De opbouw van de eigen organisatie is grotendeels voltooid. De tweede en derde generatie, die in Nederland is opgeleid, bouwt voort op verworvenheden die door de inzet van de eerste generatie zijn bereikt.

De aandacht ligt nu ook op deelname aan activiteiten in de Nederlandse samenleving. Mondiale en nationale ontwikkelingen inzake de verhouding tussen mensen van verschillende geloofsovertuigingen (11 september, de inval in Irak, de moord op Van Gogh) zijn hierop van invloed en nopen tot een proactieve houding. Communicatie met de Nederlandse samenleving buiten de moskeegemeenschap is daarom meer en meer van belang, ook al vanwege de noodzaak de license to operate (de aanvaarding door de omgeving om er te mogen zijn en om te kunnen doen wat op basis van eigen opvattingen gedaan moet worden) te waarborgen. En daartoe zetten de gemeenschappen zich in. Netwerken (zowel op landelijk als op gemeentelijk en buurtniveau) worden versterkt en de doorverwijfsfunctie van de moskee vergroot. Moskeebestuurders, imams, vrijwilligers die actief werken vanuit de moskee - zij allen voeren in deze processen taken uit met een duidelijk maatschappelijk rendement. De vrijwillige inzet is voor relatief veel mensen binnen de moskeegemeenschappen de enige manier om een goede bijdrage te leveren. Vaak moet meer dan de helft van de leden van een moskee rondkomen van een minimuminkomen

(moskeebestuurders gaven vaak percentages op van meer dan 50% van de regelmatige moskeebezoekers).

Van belang is om na te denken over het verschil per eenheid (wijkgemeente, migrantenkerk, moskee) tussen de verschillende organisaties die zijn onderzocht. Omgerekend naar Euro's in 2008 blijken de volgende verschillen te bestaan:

Tabel 4:

Vergelijking van gemiddelde uitkomsten per eenheid

Groep	Eenheden	Uren/eenheid	€/eenheid	€ MR/eenheid
Protestantse Gemeente Utrecht	16	25.500	1.075.000	556.000
Migrantenkerken	22	13.300	198.500	50.500
Moskeeën	16	16.800	635.500	326.000

Het verschil tussen de migrantenkerken en de moskeeën wat het maatschappelijk rendement betreft, roept vragen op. De verschillen per eenheid zijn immers aanzienlijk. Een belangrijke oorzaak is ongetwijfeld het verschil in grootte van elk van die eenheden. Tijdens het onderzoek naar migrantenkerken troffen we meermalen gemeenschappen met ca 50 mensen aan, terwijl de grootste in de orde van grootte van 2.000 was. Bij de moskeeën ging het in enkele gevallen om ca 5.000 mensen die bij de moskee waren aangesloten. Ook zal een rol spelen dat een deel van de migrantenkerken – en zeker de leden daarvan – nog helemaal geen zekerheid heeft over de continuïteit van hun verblijf in de stand en van het bestaan van de kerk. Een organisatie van 50 mensen die bijna uitsluitend ‘drijft’ op de arbeidskracht van één persoon of één echtpaar is veel kwetsbaarder, ook in de voorzieningen naar de leden, dan een organisatie die al jaren gevestigd en erkend is. Verder is het bereik van de onderzochte Protestantse kerkelijke gemeenten breder dan bij de migrantenkerken en moskeeën. Het diakonaat van Protestantse kerken is geïnstitutionaliseerd en er gaat behoorlijk wat geld in om. Gemiddeld zijn hier veel meer professionals werkzaam, die vanuit die positie hun werkzaamheden kunnen uitbreiden en versterken. Bovendien is er bij de onderzochte Utrechtse kerken vaker sprake van een bepaalde mate van registratie door bijvoorbeeld de kerkenraad van het gemaakte aantal uren, dan bij de onderzochte migrantenkerken en moskeeën. Nader onderzoek van de verzamelde gegevens kan wellicht meer inzicht bieden in de waargenomen verschillen.

De gepresenteerde getallen kunnen herleid worden tot gemiddelden, hoezeer ook gemiddelden slechts een rekenkundige uitkomst opleveren. Om daarvan een indicatie te geven: uit ons onderzoek blijkt dat in de moskeeën door professionals en vrijwilligers met elkaar ruim 270.000 uur werk is verricht ten behoeve van alle genoemde activiteiten. Per moskee komt dit neer op 16.881 uur. Het door ons geconstateerde minimum bedroeg 6.175 uur, het maximum 34.407 uur terwijl de mediaan ligt bij 14.239 uur. Bij een normale werkweek van 36 uur en bij overigens normale verlofregelingen komt een voltijds baan neer op zo'n 1.550 uur per jaar. Omgerekend komt het gemiddeld aantal fte's per moskee neer op bijna 11 volledige banen (10,89 fte). De grootste moskee komt uit op bijna 22 fte. Als we deze getallen extrapoleren naar alle 475 moskeeën in Nederland, dan wordt daarin werk verricht ter waarde van ruim 8 miljoen uur ofwel ruim 5.100 fte's.

Niet al dit werk vervangt arbeid waarvoor elders in de samenleving een prijs wordt betaald in de vorm van subsidies, beschikbaar budget of anderszins. Dat zegt overigens niet dat het werk niet belangrijk is; daarover beslist alleen de moskeegemeenschap zelf. Binnen de definities van het maatschappelijk rendement, die gehanteerd zijn in dit onderzoek, leverden de 16 moskeeën een MR van € 5.216.154; per moskee is dit € 326.000. Voor alle moskeeën in ons land komt dit neer op ruim € 150 miljoen. Als (zie tabel 1) het maatschappelijk rendement van de moskeeën ruim 51% is, dan komt dit neer op zo'n 2.600 fte's voor werk dat voor 100% maatschappelijk rendement genereert.

Het zijn imposante getallen, die overigens in hun boodschap niet alleen voor moskeeën gelden. Zeer veel vrijwilligerswerk is relatief onzichtbaar - tot er weer een lintjesregen neerdaalt. Het belang van het vrijwilligerswerk is echter onmetelijk, niet betaalbaar en wel kwantificeerbaar. Het geeft aan dat in de samenleving veel waarde - 'gratis' - wordt overgedragen.

6

Conclusies

Het onderzoek naar het maatschappelijk rendement van moskeeën toont aan dat vanuit moskeegemeenschappen een aanzienlijke bijdrage aan tal van processen wordt geboden, waarvoor buiten die moskee een prijs betaald zou worden. Dit hoofdstuk biedt een aantal conclusies, die voortkomen uit de registraties en berekeningen.

6.1

Het onderzoek uitgevoerd

De eerder opgedane ervaringen bij onderzoeken naar protestantse wijkgemeenten en naar migrantenkerken hebben de onderzoekstechniek min of meer geijkt. Dit onderzoek heeft aangetoond dat de methodiek ook toepasbaar is op organisaties als moskeeën. Ook nu is opgevallen dat de meettechniek veronderstelt dat er een zekere registratie van werkzaamheden plaatsvindt. In formele zin gebeurt dit veelal niet; de bestuurders van de moskeeën hebben echter een goed inzicht in de aard van de verschillende activiteiten die onder hun verantwoordelijkheid plaatsvinden. De nadere kwantificering is niet hun eerste prioriteit; om deze te realiseren was, analoog aan het onderzoek onder migrantenkerken, veelal een uitvoerig gesprek nodig. Daarbij speelde evenzeer als bij de migrantenkerken een cultuurverschil een rol – en wellicht ook gewoon een sociaal-economisch verschil, zoals de toegang tot een computer buiten kantooruren om daarmee de elektronische communicatie te realiseren. Afspraken maken, toegang tot telefoon – het was ook nu een uitdaging, die echter meer dan ruimschoots is vergoed door de hartelijke en coöperatieve manier waarop medewerking is geboden bij de uitvoering van het onderzoek.

Metten is weten. Die gedachte vormt een achtergrond bij de bepaling van het maatschappelijk rendement van religieuze organisaties, ook van moskeeën. Met de bepaling van het maatschappelijk rendement wordt een deel van de activiteiten binnen moskeeën ook voor buitenstaanders zichtbaar. Maar het gevaar bestaat dat een groot deel van het maatschappelijk rendement ons niet duidelijk wordt uit de geboden getallen, omdat hierachter de opvatting kan schuilgaan, dat iets slechts bestaat als je het ziet, als je het meten kunt. We kunnen echter meer weten dan er meetbaar is. Tijdens het onderzoek bleek het voor sommige respondenten niet realistisch om precieze cijfers te leveren over

hun moskee. Natuurlijk is er sprake van een organisatie, van leden, van bijdragen, en die worden over het algemeen redelijk strak geadmistreerd, zij het meestal minder strak dan gebruikelijk is in bijvoorbeeld veel kerken in Nederland. Dit verschijnsel doet zich zeker voor bij (een deel van) de activiteiten, die niet worden geregistreerd of informeel plaats vinden. Soms weten de betrokkenen zelf niet precies hoeveel uur per week of jaar ze investeren in een bepaalde activiteit, laat staan dat anderen hier duidelijk zicht op hebben.

Concreet betekent dit dat de cijfermatige uitkomsten voor bijvoorbeeld een Nederlandse kerkelijke gemeente hoger zullen zijn omdat daar uitgevoerd werk nauwkeuriger geregistreerd wordt. Anders gezegd: wie bij de weergave van de getalsmatige uitkomsten het woordje 'minimaal' vergeet, onderschat de resultaten systematisch.

Ook tijdens het onderzoek naar het maatschappelijk rendement van moskeeën werd duidelijk dat vrijwilligers hun bijdragen aan organisaties niet in de eerste plaats verrichten om gezien te worden. Allereerst doen mensen het voor God, voor Allah. Dat is vaak de primaire motivatie om actief bij te dragen aan een activiteit in of vanuit de moskee. Daarnaast speelt een rol dat mensen tot een groep, een gemeenschap willen behoren, of dat nu geformaliseerd is danwel op ad hoc basis. De moskee biedt een mogelijkheid hiertoe. Deze komt tot uiting in het feit dat mensen een steentje bijdragen aan de gemeenschap, hetzij als vrijwillige chauffeur, hetzij als organisator van een voetbaltoernooi voor jongeren, hetzij als verantwoordelijke voor de voedselvoorziening voor 1.000 mensen op een feestdag. Daarmee zijn ze opgenomen in een geheel. Ieders bijdrage doet er toe, wordt op prijs gesteld binnen de gemeenschap. Uit diverse interviews blijkt dat voldoende te zijn aan persoonlijke voldoening, (religieuze) motivatie en waardering van anderen. De eventueel berekende geldwaarde van die vrijwillige inzet speelt in feite geen rol.

Het externe effect speelt echter wel een rol. Er bleek een grote bereidheid te bestaan om ("nu eens", in de woorden van een aantal respondenten) goed duidelijk te maken wat er in de moskeeën werkelijk gebeurt. Getallen geven dat niet volledig weer, maar kunnen wel ondersteunend werken.

6.2 Resultaten

In het vorige hoofdstuk zijn op verschillende manier uitkomsten gepresenteerd van het onderzoek naar het maatschappelijk rendement van moskeeën. De 16 onderzochte moskeeën leverden gezamenlijk een MR

van meer dan € 5 miljoen in 2007. De totale waarde van het verrichte werk bedroeg ruim € 10 miljoen. Het MR was ruim 51% van de waarde van al het verrichte werk.

Moskeeën spelen een rol voor mensen die voor uiteenlopende zaken anders bij een andere instantie zouden (moeten) aankloppen. Zij participeren als zelforganisaties in de samenleving en bieden de leden en betrokkenen een netwerk en inzicht in de Nederlandse samenleving als geheel.

De religieuze activiteiten blijken de meeste tijd te vergen van de mensen die – vrijwillig of professioneel – aan het werk zijn in de moskee. Dat verbaast niets; de moskee is immers primair een geloofsgemeenschap. Tegelijk echter is het ook een gemeenschap van mensen die elkaar ontmoeten, met elkaar spreken over vragen die zich opdringen, die van belang zijn of die enkele mensen van belang vinden. Het is een levende gemeenschap waarin de leden zoeken naar antwoorden op verschillende uitdagingen. En passant echter biedt de moskee een grote variatie aan activiteiten die – bij afwezigheid van de moskee – anders door een bestaande instantie uitgevoerd moet worden. Dat zou dan ten koste gaan van geld, dat elders in de samenleving zou zijn opgebracht (via vrijwillige gaven, belastingen of door bijdragen in natura). De vrijwillige bijdrage in tijd is daarmee elders een besparing in geld.

De waarde van deze activiteiten samen bedroeg voor de onderzochte moskeeën ruim € 5,2 miljoen. Voor alle moskeeën in ons land is dit bedrag berekend op € 150 miljoen.

Deze bijdrage is niet ten volle 'om niet' geboden omdat vanuit de samenleving een aantal mensen als zogenaamde ID-ers aan het werk was in de onderzochte moskeeën. De additionele kosten voor de samenleving voor deze mensen zijn relatief laag, gegeven het feit dat zij bij niet-plaatsing werkloos zouden zijn geweest. Als we rekenen met maximaal één ID-er per onderzochte moskee, dan betekent dit - hoog geschat - een additionele uitgave voor uitkeringsinstanties van € 12.000 per jaar. Voor de onderzochte moskeeën zouden we dan kunnen rekenen op € 192.000 per jaar. Dat valt in het niet tegen het bepaalde maatschappelijk rendement van ruim € 5,2 miljoen.

Vergeleken met wijkgemeenten van de protestantse gemeente te Utrecht bieden de moskeeën per eenheid minder MR; in vergelijking met migrantenkerken in Den Haag is de berekende opbrengst hoger. De grootte

van elk van de eenheden en de mate waarin de organisaties geworteld zijn in de Nederlandse samenleving hebben hierop waarschijnlijk een grote invloed.

6.3 Slot

Stichting Oikos heeft de opdracht van het ministerie van BZK aanvaard te meer omdat de onafhankelijkheid van de onderzoekers⁴¹ is gewaarborgd in daartoe vastgelegde afspraken. Onderdeel van de afspraken is dat Oikos op basis van eigen criteria 16 moskeeën heeft geselecteerd. Ook is Oikos geheel autonoom in en verantwoordelijk voor de berekening, analyse en presentatie van de uitkomsten van dit onderzoeksrapport.

De bepaling van het maatschappelijk rendement van moskeeën leidt tot een uitkomst in getallen. Deze uitkomst geeft een indicatie van de grote inzet en betrokkenheid van leden van de moskeegemeenschap op activiteiten van breed maatschappelijk belang. De uitkomst geeft aan dat moskeeën een grote bijdrage leveren - voor de samenleving bijna gratis. Die bijdrage wordt echter niet kosteloos gegenereerd. Leden van de moskeegemeenschappen leveren bijdragen voor de dagelijkse kosten, zowel in natura alsook in financiële zin. Daarnaast ontvangt een aantal moskeeën enige subsidie om mensen een gesubsidieerde arbeidsplaats aan te bieden. Uiteindelijk bieden de moskeeën veel voor de samenleving. De berekende uitkomst van dit onderzoek geeft dat aan.

Het werk is moeilijk te meten, maar door deze onderzoeksmethodiek kan de waarde ervan op een verrassende manier onder de aandacht gebracht worden. Het gaat ons in het onderzoek niet om het meten of het beoordelen van de effectiviteit of om de efficiëntie van de hulp. Of bepaald werk uiteindelijk beter door een maatschappelijk werker dan door een (niet daarvoor geschoolde) imam gedaan kan worden, is een vraag die wij verder in het midden laten. De inzet van de overheid via bijvoorbeeld de ID-ers lijkt in elk geval een rendabele investering.

Rekenen we ons niet rijk met de bepaling van het maatschappelijk rendement? Nee. Met dit soort berekeningen tonen we alleen aan dat de kracht van de samenleving niet alleen tot uiting komt in een relatief

41 Ir. Jaap van der Sar, drs. Roos Lombo –Visser en dr. Welmoet Boender

ongrijpbaar getal als het bruto nationaal product maar ook in het feit dat er sociale netwerken bestaan, dat mensen voor elkaar zorgen, de deur voor elkaar open doen, dat vanuit de moskee mensen hulp ontvangen bij het overlijden van een dierbare, dat de moskee geld inzamelt voor slachtoffers van natuurrampen, dat er voorlichting gegeven wordt over eerwraak, over gezondheid en sport – en in andere werken van barmhartigheid en solidariteit.

Bijlagen

Bijlage 1 Interviewers en opdrachtgevers

Vanuit Stichting Oikos waren bij het onderzoek betrokken:

Dr. W. Boender, medewerkster vakgroep Onderzoek

Drs. R.E. Lombo, medewerkster vakgroep Mondiale Educatie

Ir. J. van der Sar, coördinator vakgroep Mondiale Educatie

Vrijwilligers, die meewerkten aan de interviews:

M. Bisgin, studente Master Islamitische Wetenschappen, Islamitische Universiteit Rotterdam

S. Hartman, studente Beleid - en Organiseringswetenschappen, VU Amsterdam

E. Öztüre, medewerker bij SICN, projectleider bij CMO en student Gedrag en Maatschappij, Hogeschool Rotterdam

R. Postma, studente Psychological Health Research, Universiteit Utrecht

E. Roth, coördinator Vrouwen Ontmoetingsproject en Mannen Ontmoetingsproject, Interkerkelijke Stichting Kerken en Buitenlanders, Utrecht

E. van Westering, studente Algemene Sociale Wetenschappen, Universiteit Utrecht

A. Yavuz, studente Master Islamitische Wetenschappen, Islamitische Universiteit Rotterdam

Opdrachtgever:

Kenniseenheid van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK).

Het onderzoek werd ondersteund door het Contactorgaan Moslims en Overheid (CMO)

Bijlage 2 Lijst van onderzochte moskeeën

1. Jongerenvereniging Birlik en Vrouwenvereniging Safak, Rotterdam
(Koepelorganisatie: Nederlands Islamitische Federatie)
2. Islamitische Stichting Nederland Eyüp Sultan, Utrecht
(Koepelorganisatie: Hollanda Diyanet Vakfi)
3. Miesbahoel Islam, Zwolle (Koepelorganisatie: geen)
4. Moskee Djame Masdjied Taibah, Amsterdam
(Koepelorganisatie: World Islamic Mission)
5. Een moskee in Eindhoven
6. Annasr Moskee, Gorinchem (Koepelorganisatie: Utrecht SMN)
7. El Mottakien, Zeist (Koepelorganisatie: geen)
8. Moskee Nour, Gouda (Koepelorganisatie: Moskee Unie Zuid-Holland)
9. Eyüp Sultan Moskee, Apeldoorn
(Koepelorganisatie: Hollanda Diyanet Vakfi)
10. Vereniging Islamitisch Cultureel Centrum Selam, Rotterdam (Bosnisch;
Koepelorganisatie: geen)
11. Stichting Masjid Wa Darul Ulum Islamia Ghausia, Rotterdam
(Pakistaans; Koepelorganisatie: geen)
12. Stichting Islamitisch Centrum Rotterdam-West, Merkez, Rotterdam
(Koepelorganisatie: Stichting Islamitisch Centrum Nederland)
13. Stichting Rahman, Amersfoort
(Koepelorganisatie: Milli Görüs Noord-Nederland)
14. Mescid-i Aksa, Utrecht
(Koepelorganisatie: Milli Görüs Noord-Nederland)
15. Masjid El-Kabir, Amsterdam (Koepelorganisatie: UMMON)
16. Islamitische Stichting Nederland Gultepe, Rotterdam
(Koepelorganisatie: Hollanda Diyanet Vakfi)

Bijlage 3 Verwerking van de gegevens

De verzamelde informatie over de algemene karakteristiek en de financiële gegevens van de moskeeën kon in het algemeen zonder veel bewerking geanalyseerd worden. De kwantitatieve gegevens over de activiteiten vereisten echter een uitgebreidere bewerking om uiteindelijk inzicht te kunnen geven in het maatschappelijk rendement van de moskeeën. Om berekeningen en analyses op basis van de activiteitenoverzichten te kunnen uitvoeren, zijn van alle activiteiten bepaalde gegevens ingevoerd. Het betreft:

- a. De moskee van waaruit het werk wordt gedaan.
- b. De categorie waarin het werk wordt ingedeeld. De volgende negen categorieën worden onderscheiden: Religieuze activiteiten, Sociaal-culturele activiteiten, Educatieve activiteiten, Individuele hulpverlening, Charitatieve en humanitaire activiteiten, Sportieve en recreatieve activiteiten, Interculturele en interreligieuze activiteiten, Beleid, Beheer.
- c. Het aantal personen dat het werk uitvoert of de activiteit mede mogelijk maakt.
- d. Het gemiddeld aantal uren dat per persoon wekelijks aan deze activiteit besteed wordt.
- e. Het aantal weken per jaar dat de activiteit plaatsvindt.

Op grond van de bovenstaande gegevens is het mogelijk om te bepalen wat het totaal aantal uren is dat per jaar in een activiteit wordt geïnvesteerd.

Dit getal wordt verkregen door de gegevens onder c, d en e met elkaar te vermenigvuldigen.

- f. Het tarief dat in de Thuiszorg voor vergelijkbaar werk gerekend zou worden.
- g. De mate waarin binnen het geregistreerde werk sprake is van een maatschappelijk rendement, zoals eerder gedefinieerd. Dit is uitgedrukt in een percentage.

De gebruikte tarieven en percentages zijn vermeld in bijlage 3.

De waarde van het uitgevoerde werk, uitgedrukt in Euro's, kan nu worden berekend door de getallen onder e en f met elkaar te vermenigvuldigen.

Het maatschappelijk rendement is te bepalen door de uitkomst van die vermenigvuldiging nogmaals te vermenigvuldigen, ditmaal met een percentage, zoals genoemd onder g.

De aspecten f. en g. behoeven uitleg. Wat betekent het dat aan een bepaalde activiteit een bepaald tarief gekoppeld wordt? Binnen moskeeorganisaties

wordt veel werk vrijwillig, gratis, gedaan. Het is mogelijk te berekenen wat de samenleving kwijt zou zijn aan uitgaven als niet vrijwilligers, maar betaalde krachten (binnen de overheid of een organisatie, non-profit of profit) het betreffende werk zouden uitvoeren. Wat prijsstelling betreft is aansluiting gezocht bij een sector die op een aantal gebieden overeenkomsten vertoont met de inzet binnen moskeeorganisaties: de zorgsector. In bijlage 4 wordt de prijsstelling in dit onderzoek verder toegelicht.

Hoe is te bepalen of en in welke mate een activiteit een maatschappelijk rendement heeft? In dit onderzoek hanteren we een aantal vragen om te bepalen of en in welke mate een activiteit van een moskeeorganisatie maatschappelijk rendement heeft. Is er sprake van uitgespaarde kosten voor andere organisaties? Bestaat er van dit werk een equivalent in het officiële beroepscircuit? Heeft de activiteit alleen een functie binnen de moskeegemeenschap, of ook voor de samenleving als geheel? Wordt de activiteit maatschappelijk hoog gewaardeerd? In bijlage 4 worden de afwegingen uitgewerkt die leiden tot het toekennen van de verschillende percentages van maatschappelijke rendement.

Bijlage 4 Prijsstelling en inschatting van het maatschappelijk rendement van werkzaamheden

Om te kunnen berekenen wat de samenleving kwijt zou zijn aan uitgaven als betaalde krachten het werk zouden uitvoeren dat mensen binnen moskeeorganisaties in Nederland nu vrijwillig doen, moet aan de werkzaamheden een tarief gekoppeld worden. Wat prijsstelling betreft is, in navolging van de onderzoeken naar het maatschappelijk rendement van de Protestantse Gemeente Utrecht⁴² en van migrantenkerken in Den Haag⁴³, aansluiting gezocht bij een sector die op een aantal punten overeenkomsten vertoont met de inzet binnen moskeeorganisaties: de zorgsector. Voor deze sector bestaan tariefstellingen, vastgesteld door het College Tariefstelling Gezondheidszorg (CTG). In de volgende tabel staan de uurtarieven die het CTG voor het jaar 2003 hanteerde. In de laatste kolom is weergegeven wat het tarief is in prijzen van 2008.

Tabel 2: Tarieven volgens het CTG

Nr	Werksoort	Tarief 2003	Tarief 2008 (berekend)
1	Alpha-hulp	€ 12,70	€ 13,72
2	Huishoudelijke verzorging	€ 26,70	€ 28,84
3	Verzorging	€ 34,10	€ 36,83
4	Gespecialiseerde verzorging	€ 42,90	€ 46,33
5	Verpleging	€ 58,90	€ 63,61
6	HBO/WO in deze sector	€ 75,00	€ 81,00

Het laatste tarief (nr. 6) is een gemiddelde tussen het voorlaatste tarief en het tarief dat voor een arts staat die als consultatiearts werkzaam was. Om twee redenen is gekozen om vanuit deze tarieven uit 2003 te werken. Ten eerste vergemakkelijkt het de vergelijking met eerder onderzoek naar het maatschappelijk rendement van religieuze organisaties, omdat hierbij ook steeds gebruik is gemaakt van de tarieven uit 2003. De tweede reden is dat de overheid na 2003 het financieringssysteem binnen de zorgsector aangepast heeft, waardoor voor latere jaren geen vergelijkbare

42 Van der Sar 2004.

43 Van der Sar en Visser 2006.

lijst met tarieven beschikbaar is. Om deze tarieven uit 2003 toepasbaar te maken voor 2008, is in de eindberekening van het maatschappelijk rendement van moskeeorganisaties in Nederland rekening gehouden met de inflatiecorrecties voor de jaren 2003, 2004, 2005, 2006 en 2007.⁴⁴ Dit komt in totaal neer op een correctie van 8,0 %.

Om aan de activiteiten die de moskeeorganisaties ondernemen een bepaald tarief toe te kennen, zijn ze vergeleken met de verschillende werksoorten binnen de zorgsector. Waar werkzaamheden niet direct vergelijkbaar zijn, is een inschatting van het niveau gemaakt. Daarbij is rekening gehouden met de zwaarte van het werk en de verantwoordelijkheid die het met zich meebrengt, evenals met de instructie, opleiding of ervaring die het vereist. In enkele gevallen is gezocht naar een analoge arbeid binnen de eerder onderzochte kerkgemeenschappen.

Inschatting van het maatschappelijk rendement van activiteiten
Als de tarieven bekend zijn, is de volgende vraag wat het maatschappelijk rendement van een activiteit is. Welke toerekening wordt aan het werk gekoppeld? Binnen de gehanteerde methodiek drukken we het maatschappelijk rendement van werkzaamheden uit in een percentage. Aan de hand van een aantal criteria bekijken we of en in welke mate een activiteit maatschappelijk rendement genereert. Daarbij worden de volgende vragen gesteld:

- Is er sprake van uitgespaarde gelden voor andere organisaties in de samenleving?
- Bestaat er van dit werk een vergelijkbare variant in het officiële beroepscircuit?
- Heeft de activiteit alleen een functie binnen de moskee, of ook een functie voor de rest van de samenleving? (Waarbij moet worden opgemerkt dat moskeeën en hun leden natuurlijk deel uit maken van de samenleving).
- Wat is de maatschappelijke waardering van het werk?

Van sommige activiteiten is het maatschappelijk rendementspercentage eenvoudig te bepalen, bijvoorbeeld bij overhead werkzaamheden. Standaard is toegepast dat praten over het werk niet het werk zelf is, zodat hier 0% is gerekend. Aan een deel van de activiteiten is een rendement van 100% toegekend. Het betreft werkzaamheden die samenvallen met werk dat in bijvoorbeeld de zorg- en hulpverleningssector wordt verricht. Te denken valt aan gezondheidsvoorlichting en aan het verzorgen van Nederlandse les.

44 Zie <http://www.stichtinggoikos.nl/?nid=48013>

Inschattingen in het gebied tussen 0 en 100% vragen om een aantal afwegingen. We hebben daarbij de volgende schaal gebruikt:

- 25% De activiteit vervangt op enige wijze een activiteit die ook elders in de samenleving georganiseerd wordt. Het voornaamste doel van dit werk ligt echter binnen de moskee. Enkele voorbeelden hiervan zijn huisbezoeken die de imam aflegt waarbij een Koran recitatie plaatsvindt en een maaltijd wordt gehouden, het beheer van de website van de moskee (die is nodig om te communiceren, maar slechts een deel van de communicatie heeft een direct extern doel), en het voorbereiden en houden van een preek (kan een bijdrage vormen aan zingeving voor een deel van de samenleving).
- 50% De activiteit heeft evenzeer een functie binnen de moskeegemeenschap gemeenschap als naar de samenleving als geheel. Een maatschappelijke bijdrage leveren is misschien niet het hoofddoel van de activiteit, maar is er wel een belangrijk effect van. Voorbeelden zijn het organiseren van een dagje uit voor kinderen, het organiseren van een bazaar.
- 75% De activiteit is in vele opzichten vergelijkbaar met (betaald) werk dat ook elders in de maatschappij gedaan en gewaardeerd wordt. Impliciet of expliciet wordt ook een eigen (religieus) doel gediend. Het is het mogelijk dat in de activiteit nog een zeker overhead aspect is te zien, waardoor een toekenning van 100% niet gerechtvaardigd is. Voorbeelden hiervan zijn ontmoetingsavonden voor vrouwen, een voetbalavond organiseren voor mannen en de charitatieve activiteiten rond het offerfeest.

Bijlage 5 Referenties

Welmoet Boender, *Imam in Nederland. Opvattingen over zijn religieuze rol in de samenleving*. Bert Bakker, Amsterdam 2007.

KCanatan, C.H. Oudijk en A. Ljamai, *De maatschappelijke rol van de Rotterdamse moskeeën*. Centrum voor Onderzoek en Statistiek, gemeente Rotterdam juni 2003.

Kadir Canatan, Miro Popovic en René Edinga, *Maatschappelijk actief in moskeeverband. Een verkennend onderzoek naar de maatschappelijke activiteiten van en het vrijwilligerswerk binnen moskeeorganisaties en het gemeentelijk beleid ten aanzien van moskeeorganisaties*. IHSAN, 's Hertogenbosch april 2005.

Civiq brochure, *Een klop op de deur. Moskeeën en vrijwillige inzet*. Civiq, Utrecht 2005.

Maaïke Dautzenberg en Marco van Westerlaak, *Kerken en Moskeeën onder de Wmo. Een verkennend onderzoek naar kansen en bedreigingen*. DSP-groep, Amsterdam februari 2007.

Dick Douwes, Martijn de Koning en Welmoet Boender (red.), *Nederlandse moslims. Van migrant tot burger*. Amsterdam University Press / Salomé, Amsterdam 2005.

Danielle Driessen en Marieke van der Werf (Nieuwe Maan Communicatie Adviesgroep), Abdelilah Boulal (ICP Advies), *Laat het van twee kanten komen. Eindrapportage van een verkenning (quick scan) van De maatschappelijke rol van moskeeën in Amsterdam*. Amsterdam maart 2004.

Anja van Heelsum, Meindert Fennema en Jean Tilly, *Moslim in Nederland, Islamitische organisaties in Nederland*. SCP-werkdocument 106e, SCP/IMES, Den Haag 2004.

Jan Pieter van Oudenhoven, Anand Blank, Fred Leemhuis, Marloes Plomp, Anne Fetsje Sluis, *Nederland deugt*, Instituut voor Integratie en Sociale Weerbaarheid, Universiteit Groningen, Groningen 2008.

Jaap van der Sar, Tom Schoemaker, *De Hofstad: een cadeautje aan de samenleving*. Stichting Oikos, Utrecht 2003.

J. van der Sar, *Van Harte! Onderzoek naar het maatschappelijk rendement van de Protestantse Gemeente in Utrecht*. Stichting Oikos, Utrecht 2004.

Jaap van der Sar en Roos Visser, *Gratis en waardevol. Rol, positie en maatschappelijk rendement van migrantenkerken in Den Haag*. Stichting Oikos, Utrecht 2006.

Peter Scholten, *Maatschappelijk rendement gemeten. Social Return on Investment*. Uitgeverij SWP, 2003.

Peter Scholten (red.), *Social return on investment - handleiding voor het meten van maatschappelijk rendement*. FM State of the Art, Lenthe Publishers, 2005.

H.J. Tieleman, *Tussen legitimatie en utopie. Over de rol van geloof en levensbeschouwing in de economie*. Stichting Maatschappij en Onderneming, Den Haag 1993.

Colofon

Uitgave

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Postbus 20011
2500 EA Den Haag
www.minbzk.nl

Directie

Bestuursondersteuning/Eenheid Kennis

Voor meer informatie

Postbus Eenheid Kennis
Telefoon (070) 426 8293
Kenniseenheid@minbzk.nl

Vormgeving omslag

Grafisch bureau Van Erkelens, Den Haag

DTP en print

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Grafische en Multimediale Diensten

68444/6479-GMD601

Januari 2009

*Aan deze publicatie kunnen geen rechten worden ontleend.
Vermenigvuldigen van informatie uit deze publicatie is toegestaan,
mits deze uitgave als bron wordt vermeld.*